

330
0-75

Серія заснована
в 1999 році

ам
альма
матер

26027

Основи економічної теорії

Посібник

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
доктора економічних наук,
професора С. В. Мочерного

АБОНЕМЕНТ

ЄУФІМБ
БІБЛІОТЕКА

Київ
Видавничий центр «Академія»
2002

Рекомендовано Міністерством освіти України
(Лист № 260—1/76 від 29. 06. 98 р.)

У посібнику розкрито зміст економічних законів і категорій, які відображають сутність, становлення і розвиток соціально-економічних систем упродовж майже п'яти століть, а також перспективи їх еволюції у розвинутих країнах на початку третього тисячоліття. Показано значення позитивного досвіду розвитку західних соціально-економічних систем для формування соціального ринкового господарства в Україні.
Адресований студентам вищих навчальних закладів.

Авторський колектив:

доктор економічних наук, професор *С. В. Мочерний*,
кандидат економічних наук, доцент *С. А. Єрохін*,
кандидат економічних наук, професор *Л. О. Каніщенко*,
кандидат економічних наук *І. М. Силишин*,
кандидат економічних наук, професор *О. А. Устенко*

ISBN 966—580—111—2

© С. В. Мочерний, С. А. Єрохін,
Л. О. Каніщенко та ін., 2002
© ВЦ «Академія»,
оригінал-макет, 2002

Зміст

1. Загальні основи економічного розвитку	1.1. Предмет і метод економічної теорії	
	Предмет економічної теорії та її відмінність від політичної економії	9
	Сутність і структура продуктивних сил і виробничих відносин	15
	Економічні закони і категорії та їх класифікація	25
	Метод економічної теорії та його складові елементи	28
	1.2. Основні етапи становлення і розвитку економічної теорії	
	Виникнення й еволюція політичної економії до кінця XIX ст.	33
	Основні напрями сучасної економічної теорії	42

1.3. Економічний прогрес: основні критерії й рушійні сили

Сутність і критерії економічного прогресу	51
Рушійні сили і фактори економічного прогресу	56

НТР та її роль в економічному прогресі	64
--	----

Розвиток сутнісних сил людини — вирішальний фактор соціально-економічного прогресу	72
--	----

1.4. Основні форми економічного розвитку. Товарна організація та її роль в еволюції суспільства

Форми суспільного виробництва	80
Товар і його фактори	83

Двоїстий характер праці, втіленої в товарі	90
--	----

Розвиток товару і товарного виробництва в сучасних умовах	92
---	----

Еволюція форм вартості та сутність грошей	96
---	----

Закони обігу грошей. Інфляція	102
-------------------------------	-----

Закон вартості та його функції	110
--------------------------------	-----

1.5. Ринкова економіка та її еволюція

Сутність ринкової, соціально ринкової та змішаної економіки	113
---	-----

Причини виникнення планомірно-ринкової економіки та основні функції держави	124
---	-----

Сутність і структура господарського механізму	135
---	-----

2. Мікроекономіка	2.1. Сутність, структура та механізм ринку і проблеми його розвитку	
	Сутність і структура ринку	141
	Інфраструктура ринку	156
	2.2. Ринкова рівновага і механізм її досягнення	
	Закони попиту і спадної віддачі	163
	Еластичність попиту і пропозиції та їх основні види	170
	2.3. Монополії і конкуренція	
	Причини виникнення і сутність монополій	179
	Монополії та антимонопольна діяльність держави	187
	2.4. Підприємництво та акціонерна власність	
	Підприємства та їх основні види	195
	Акціонерна власність в економічній системі	205
	2.5. Капітал, витрати виробництва, ціна і прибуток	
	Соціально-економічний зміст капіталу	212
	Виробничі фонди підприємства і витрати виробництва	217
	Ціна і прибуток	223
	2.6. Ринок робочої сили і заробітна плата	
	Сутність товару робоча сила та її вартість	230
	Заробітна плата, її форми та функції	238
	Реальна заробітна плата, доходи населення та їх використання	243

2.7. Система управління сучасним підприємством	
Основні форми і методи управління підприємством	248
Сутність і основні види маркетингу	260
2.8. Аграрні відносини і особливості їх розвитку в сучасних умовах	
Продуктивні сили і відносини власності у сільському господарстві	268
Радикальні перетворення у відносинах власності та АПК	273
Земельна рента та її форми в сучасних умовах	279
3. Макроекономіка	
3.1. Результативність суспільного виробництва і національний дохід	
Результати суспільного виробництва і його ефективність	285
Джерела національного доходу, його розподіл та перерозподіл	293
Споживання і нагромадження національного доходу	298
3.2. Національний ринок і роль держави у встановленні його рівноваги	
Національний ринок і механізм встановлення рівноваги між попитом та пропозицією	302
Форми і методи державного регулювання економіки	310
3.3. Фінансова та банківська системи	
Фінанси в системі економічних відносин	319
Банки та їх основні функції	328

	3.4. Циклічні коливання і кризи в економіці	
	Причини і механізм циклічних коливань	336
	Причини економічної кризи в Україні	347
	Структурні кризи в економіці	354
	3.5. Народонаселення, зайнятість і соціальний захист населення	
	Народонаселення і суспільний розвиток	360
	Зайнятість і безробіття	364
	Соціальний захист населення	369
	3.6. Сучасна економічна система і тенденції її розвитку на початку третього тисячоліття	
	Радикальні зміни в технологічному способі виробництва	375
	Новітні тенденції в еволюції власності	380
	Економічна система 90-х років та закономірності її розвитку наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.	388
	3.7. Суверенітет України та шляхи його досягнення	
	Сутність економічного суверенітету	395
	Структура економічного суверенітету України і шляхи його досягнення	399
	Економічна безпека України	407
4. Світове господарство	4.1. Закони розвитку світового господарства і місце в ньому України	
	Сутність економічних законів світового господарства	413

Інтернаціональні форми закону вартості та нерівномірності економічного розвитку	421
Україна і світове господарство	427
4.2. Основні форми міжнародних економічних відносин	
Міжнародна торгівля та її регулювання	431
Міжнародний рух капіталів та закономірності його розвитку	433
Міграція робочої сили та її наслідки	436
4.3. Міжнародні валютні відносини	
Еволюція міжнародної валютної системи	439
Конвертована валюта, валютні курси і валютна політика	444
4.4. Економічні аспекти глобальних проблем	
Причини виникнення і сутність глобальних проблем	454
Роззброєння — ключ до розв'язання глобальних проблем	461
Основні шляхи розв'язання глобальних проблем	464

1.

Загальні основи економічного розвитку

1.1. Предмет і метод економічної теорії

Політична економія та економічна теорія є нині двома відносно самостійними ланками в системі економічних знань, яку виробило людство протягом століть. Але сам термін «політична економія» (з'явився у 1615 р.) увійшов до вжитку майже на три століття раніше від терміна «економічна теорія», або «економікс» (запроваджений у науковий обіг наприкінці ХІХ ст.).

З часу виникнення кожної з цих наук, які певною мірою збігаються за змістом, велася полеміка з приводу того, що вони повинні вивчати, якими методами пізнання при цьому користуватися. Різні напрями, течії, школи намагалися внести свої уточнення або нові визначення предмета політичної економії та основних елементів методу. Ця полеміка триває й нині.

Предмет економічної теорії та її відмінність від політичної економії

Предмет економічної теорії. Всесвітньо відомі історики, філософи, економісти, письменники, представники інших професій вважали політичну економію однією з провідних наук. Так, давньогрецький філософ Цицерон стверджував, що політична економія є величезним дося-

гненням людського розуму. Дж. Байрон зазначав: «Якби я міг повернутись і прожити заново нерозумно розтрачені роки, то всі періоди ясної свідомості присвятив би не римуванню, а есе на теми політичної економії». М. Твен вважав, що «знання політекономії — першооснова вмілого керівництва державою. Наймудріші люди всіх часів присвячували... цьому предмету всю велич свого генія, життєвий досвід, пізнання». У цьому плані заслуговує на увагу ще не здійснене пророцтво Ж. Сіменона: «Я давно передбачав, що настане день, коли політична економія стане на чолі всіх наук». М. Гоголь порівнював господарювання з розмовою з Богом, а Г. Сковорода говорив про божественну економіку.

З'ясуємо, чим зумовлена така висока оцінка ролі політичної економії, а водночас економічної науки (оскільки ці дві дисципліни значною мірою тотожні), що є їх предметом.

Окремі проблеми економічної теорії (вартість, ціна, гроші, податки та ін.) досліджували у своїх працях ще мислителі Давньої Греції — Ксенофонт, Платон, Арістотель. Термін «економіка» походить від грецького «oikonomia» («oikos» — дім, домашнє господарство і «nomos» — закон) і означає «управління господарством».

Сучасне поняття «економічна теорія» нерозривно пов'язане з терміном «політична економія». Так, відомий американський економіст П. Самуельсон (якому за підручник «Економікс» присуджено Нобелівську премію) стверджував, що економікс, або політична економія, як її традиційно називають, пройшла багато етапів розвитку. Але це не означає повного збігу предмета названих наук. Термін «політична економія» походить від грецьких слів «politikos» — державний, суспільний і «oikonomia», означає мистецтво державного управління господарством. Уперше цей термін ужив французький учений А. Монкретьєн у «Трактаті політичної економії», що побачив світ 1615 р. Термін «економікс» (як основна, на думку західних науковців, економічна дисципліна) з'явився наприкінці XIX ст. (1890) після виходу в світ праці англійського економіста А. Маршалла «Principles of Economics». Українською мовою ця праця перекладається двоюко: «Принципи економікс» і «Принципи політекономії». Поняття «політична економія» А. Монкретьєн запровадив, щоб зосередити увагу не просто на вмілому веденні господарства, а на державній національній економічній політиці, оскільки термін «політика» походить від грецького слова «politike», що означає мистецтво управління державою.

З'ясуємо, що спільного і відмінного між економічною теорією та політичною економією. Розглянемо спочатку визначення предмета економічної теорії деякими авторами, які ототожнюють цю науку.

П. Самуельсон стверджував, наприклад, що економікс — це наука, що вивчає:

1) організацію виробництва й споживання; 2) дії, що передбачають обмінні операції між людьми; 3) вибір людьми рідкісних ресурсів для виробництва різних товарів та їх розподілу; 4) людей у їх діловому житті; 5) багатство; 6) шляхи вдосконалення суспільства; 7) економічні системи. Він запропонував таке визначення предмета економікс:

Економікс — наука, що вивчає, як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, щоб виробляти різні товари і розподіляти їх для споживання.

Якщо синтезувати наведені вище визначення, то у більшість із них П. Самуельсон включав дії людей у процесі вибору рідкісних ресурсів для виробництва, обміну, розподілу та споживання різних товарів. Інші економісти не наголошують на виборі рідкісних ресурсів, а тому об'єктом вивчення в економіці вважають ту частину людської діяльності, яка стосується виробництва, обміну та споживання товарів і послуг.

У політичній економії логіка короткого виведення найпоширенішого визначення предмета цієї науки така: щоб жити, люди повинні мати їжу, одяг, взуття, житло та інші блага й послуги; все необхідне для їх виробництва вони беруть у природі; щоб пристосувати багатства природи для задоволення своїх потреб, люди повинні працювати. Тому основою життя, розвитку людського суспільства є виробництво — процес дії людини на предмети і сили природи та пристосування їх для задоволення певних потреб.

Матеріальні блага люди виробляють не поодиноці, а спільно. Людина живе і працює в суспільстві. Отже, виробництво має колективний, суспільний характер. Тому в процесі праці, або дії людей на предмети і сили природи, вони вступають між собою у певні економічні зв'язки й відносини. Люди не лише виробляють продукти праці, а й обмінюють, розподіляють і споживають їх. Кожна з цих сфер належить до суспільного відтворення.

Відносини між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг у політичній економії називають виробничими відносинами, що походить від терміна «виробництво», з одного боку, і зв'язків між людьми у цій сфері — з іншого. Поняття виробництво у широкому розумінні охоплює всі

сфери суспільного відтворення. Тому найпоширеніше визначення предмета цієї науки таке:

Політична економія — наука, що вивчає виробничі відносини між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання різноманітних товарів та послуг.

Відмінність економічної теорії від політичної економії та її основні функції. Розбіжності між економічною теорією (економікс) та політичною економією:

1. За наведеними визначеннями предмета цих наук розбіжність між ними незначна: в «економікс» йдеться про дії людей у різних сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні матеріальних благ), а в політичній економії — про те, що люди в процесі праці (яка передбачає їхні дії) вступають між собою у певні зв'язки і відносини.

2. При порівняльному аналізі інших визначень предметів цих наук розбіжності між ними значніші. Так, політична економія стверджує, що вона є наукою про закони, які управляють виробництвом, обміном, розподілом та споживанням матеріальних благ у людському суспільстві. Такі закони вона називає об'єктивними, тобто такими, які не залежать від волі й свідомості людей. Економікс не заперечує, що предметом її дослідження можуть бути економічні закони, але не розглядає їх як об'єктивні, а називає законами ймовірності.

3. Цілковита відмінність існує між цими науками при переліку самих законів. Так, політична економія називає закон вартості, закон попиту і пропозиції, закон грошового обігу, закон концентрації виробництва тощо. Економікс оперує передусім такими законами, як закон рідкісності, закон спадного попиту, закон спадної доходності, закон зменшення віддач та ін.

Науково некоректно називати предметом вивчення економічної теорії дії людей щодо вибору рідкісних ресурсів. Адже до рідкісних не належать передусім трудові ресурси. Здавалось би, що економікс не повинна в даному разі вивчати проблеми зайнятості, безробіття. Насправді вона аналізує ці проблеми, що свідчить про недосконалість визначення самого предмета. Те саме стосується дослідження основного капіталу (адже у розвинутих країнах світу незавантажено майже 25% виробничих потужностей), інформаційних ресурсів.

Надзвичайно поширеним в економікс є таке потрійне визначення предмета цієї науки: «Які товари та послуги виробляти, як їх виробляти і для кого виробляти». У цій тріаді викликає заперечення насамперед другий аспект визначення предмета: як виробляти товари та послуги.

Відповідь на це питання повинні, на наш погляд, дати не економіка, а інші науки, наприклад технологія промисловості. Частково це можуть робити також різні галузеві відділи економічної науки, скажімо, економіка будівництва, економіка сільського господарства тощо. Крім того, таке визначення предмета економікс (усі три аспекти) означає намагання авторів розкрити проблему не на рівні сутності, а тим паче глибинної внутрішньої сутності, а на рівні явища, зовнішніх, поверхових зв'язків.

Завдання кожної науки — розкривати сутність явищ і процесів, що вивчаються. Справді, зв'язки й відносини між людьми в усіх сферах суспільного відтворення здійснюються на рівні як зовнішніх, поверхових, випадкових, так і внутрішніх, глибинних, причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, окремий товаровиробник може одного дня продати свій товар за одну ціну, другого — за іншу. Продаючи товар, він вступає у певні зв'язки з покупцями цього товару. З першого погляду (рівень зовнішніх, поверхових зв'язків) товаровиробнику здається, що ціна товару визначається лише попитом і пропозицією. У цьому разі завдання економічної теорії полягає в тому, щоб з'ясувати, що лежить в основі ціни, як на неї можуть впливати попит і пропозиція товарів та інші фактори. Це означає, що шукати правильну відповідь слід на рівні внутрішніх, глибинних, причинно-наслідкових, сталих зв'язків (про це йтиметься в темі 1.4.).

Якщо такий підхід застосувати до всіх економічних явищ і процесів, то предметом економічної науки будуть не просто виробничі відносини (зв'язки) між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання товарів і послуг (або дії людей у цих сферах), а економічні закони, що управляють цими процесами. Адже економічний закон — це внутрішньо необхідні, сталі, причинно-наслідкові зв'язки між різними економічними явищами та процесами. Звідси випливає ще одна відмінність політичної економії від економікс, яка полягає в тому, що перша, а тим самим значною мірою й сучасна економічна наука, більше уваги приділяє з'ясуванню сутності економічних законів, а економікс щодо деяких найбільш фундаментальних понять економічної науки перебуває на рівні поверхових, зовнішніх взаємозалежностей. Так, у центрі логічної системи економікс міститься категорія ціни, яка визначається не витратами суспільно необхідної праці, а корисністю речі (що, у свою чергу, зумовлено оцінкою споживачем корисності товару або послуги, точніше, корисністю останнього екземпляра, який задовольняє найменш значущу (вагому) потребу). У політич-

ній економії в центрі логічної системи — категорія вартості, яка визначається витратами суспільно необхідної праці й лежить в основі ціни товару. Ця відмінність між двома науками значною мірою зумовлена тим, що економікс належить до позитивної економічної теорії, тобто не з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки, а лише констатує певні зв'язки й узагальнення на поверхневому рівні. Так, вона глибоко не досліджує зв'язок економічної системи капіталізму з наявністю мільйонів бідних, з концентрацією влади в руках незначної частини найбагатших членів суспільства, глибинні причини економічних криз тощо.

4. Економікс, на відміну від політичної економії, значно більше уваги приділяє з'ясуванню відносин між людиною та речами. Як відомо, виробничі відносини між людьми завжди пов'язані з речами, з привласненням матеріальних благ та послуг. У таких двоїстих відносинах відображаються певні сторони діалектичної взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Так, у процесі праці людина використовує верстати, машини, різне устаткування, сировину, отже, при цьому виявляється техніко-економічне відношення людини до речей. Економікс більшою мірою вивчає таке ставлення, тобто те, як безпосередній виробник використовує техніку, економить електроенергію, сировину тощо.

Сучасна економічна теорія виконує такі основні функції:

1. *Практичну.* Вона полягає у всебічному обґрунтуванні необхідності й шляхів вдосконалення прогресивних типів і форм власності, які найбільше відповідають інтересам людини, колективу, суспільства; розробці наукових основ управління господарською практикою, обґрунтуванні наукових організаційно-господарських форм, у винайденні найбільш адекватних форм розв'язання економічних суперечностей. Це дає змогу виробляти науково обґрунтовані рекомендації щодо підвищення ефективності виробництва з метою забезпечення зростання життєвого рівня населення. В умовах економічної кризи практична функція економічної теорії полягає ще й у тому, щоб знайти найраціональніші шляхи виходу з цієї кризи, обґрунтувати оптимальні напрями переходу від командно-адміністративної до регульованої ринкової економіки. Економічна теорія повинна більше уваги, ніж політична економія, приділяти проблемам підвищення ефективності виробництва, основних типів і форм власності, вести пошук нових організаційно-господарських форм, що відрізняє її від економікс. Важливим завдан-

ням економічної теорії є вивчення досвіду світового розвитку, запозичення на цій основі найпрогресивніших економічних форм розвитку світової цивілізації.

2. *Пізнавальну.* Полягає в тому, щоб розкрити сутність економічних законів і категорій та форм їх вияву, притаманні їм внутрішні суперечності, механізм їх дії. Лише на основі всебічної реалізації цієї функції може бути виконана практична функція економічної теорії. Пізнавальна функція її є методологічною основою для інших економічних дисциплін.

3. *Вироблення нового типу економічного мислення, формування сучасного світогляду людини.*

Щоб повніше визначити предмет економічної теорії, необхідно з'ясувати сутність двох сторін суспільного способу виробництва.

Сутність і структура продуктивних сил і виробничих відносин

Матеріальне виробництво — основа життя людського суспільства. Основою розвитку людського суспільства є матеріальне виробництво, створення матеріальних благ. Щоб мати такі блага, люди повинні їх виробляти. Тому першим історичним актом людини є виробництво засобів, необхідних для задоволення її життєвих потреб. Виробництво матеріальних благ у кожній суспільно-економічній формації має специфічні особливості, відбувається за допомогою різних знарядь праці тощо. Водночас йому властиві й деякі спільні риси. Так, у межах будь-якого способу виробництва здійснюється взаємодія людини з природою, в якій суб'єктом є людство, а об'єктом — природа. У процесі цієї взаємодії людина видозмінює речовину природи і пристосовує її для задоволення своїх потреб. Така взаємодія означає процес праці, що містить три основні моменти: 1) працю людини; 2) предмети праці; 3) засоби праці.

Праця — свідомо, доцільна діяльність людей, в процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин між собою й природою і водночас змінюють власну сутність.

При цьому людина досягає і своєї свідомої мети, що визначає спосіб і характер її дій і якій вона підкоряє свою волю. Цим праця людини відрізняється від інстинктивних дій і операцій тварин.

Предмети праці — речовина природи, на яку людина діє у процесі праці, піддаючи її обробці.

Предмети праці бувають двох видів: 1) дані самою природою (наприклад, риба, яку ловлять; дерево, яке рубають); 2) ті, які підлягають попередній обробці (видобуток руда на металургійному заводі). Такий предмет праці називають сирим матеріалом, сировиною.

Засоби праці — річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Вирішальна роль серед них належить механічним засобам праці (машини, устаткування), які є кістковою та мускульною системою виробництва й ознакою кожної епохи суспільного виробництва. З моменту виготовлення засобів праці починається власне людська праця.

До засобів праці також належать усі матеріальні умови процесу праці — робочі будівлі, канали, дороги тощо. Загальним засобом праці є земля. Крім мускульної системи виробництва, слід виділяти й судинну систему, яка містить труби, бочки, посудини тощо. Залежно від функцій, які виконуються в процесі праці, певна річ може виступати і предметом, і засобом праці. Так, функціонуючий токарний верстат належить до засобів праці, а той, що перебуває у ремонті, — до предметів праці.

Процес праці є органічною єдністю трьох названих моментів і визначальна роль у ньому належить людині.

Якщо процес праці розглядати з точки зору його результату — продукту, то він виступає як процес виробництва, а засоби і предмети праці — як засоби виробництва. При цьому праця, взята поза певною суспільною формою, є продуктивною працею. Деякі західні вчені (У. Ростоу, Т. Стоунвер та ін.) також визнають провідну роль матеріального виробництва в житті суспільства, його зумовленість розвитком продуктивних сил.

Продуктивні сили та виробничі відносини. Якщо розглядати загальну для всіх суспільно-економічних формацій структуру продуктивних сил, то до них належать засоби виробництва і люди, які володіють виробничим досвідом і приводять у рух засоби виробництва, а також використовувані людьми сили природи: вітер, вода, сонце та ін. Основною продуктивною силою є людина. Предмети праці входять до складу продуктивних сил тією мірою, якою вони йдуть на продуктивне споживання і використовуються як джерела енергії.

В сучасних умовах до складу продуктивних сил відносять також науку (як специфічну продуктивну силу), форми і методи організації виробництва. Окремим елементом продуктивних сил стає інформація. Отже, сучасні продуктивні сили — це складна система, що містить матеріальні й духовні (за складом), об'єктивні (за характером відтворення і специфікою функцій), суспільні й природні елементи. В процесі історичного розвитку їх склад загалом, як і окремі елементи, постійно збагачуються, наповнюються якісно новим змістом. На ранніх етапах розвитку капіталізму потреби виробництва задовольняли робітники з низьким рівнем освіти і кваліфікації. Нині робітники, як правило, мають високий рівень освіти (середню спеціальну або середню спеціальну), кваліфікації. Сучасний етап автоматизації виробництва вимагає не лише більшого залучення фізичних і розумових здібностей робочої сили, а й творчих обдарувань особистості, її організаторських здібностей, духовних компонентів (схема 1.).

Внаслідок постійно поновлюваного процесу взаємодії усіх елементів продуктивних сил вони перебувають між собою у діалектичній єдності, кількісній та якісній функціональній залежності. Між ними існують суперечності, які розв'язуються відносно незалежно від виробничих відносин. Системі продуктивних сил властиві свої внутрішні закони розвитку. Такими, зокрема, є закони переміщення функцій від особистісних до матеріальних факторів виробництва, або закони випереджаючого зростання обсягу уречевленої праці в структурі сукупної праці, відповідності живої й уречевленої праці, переміни праці, зростання продуктивності праці та ін. Дія цих законів, пройнята внутрішніми суперечностями, зумовлює зміни в розвитку продуктивних сил, якісні зрушення в їх змісті. Продуктивні сили виражають ставлення людини до природи, процес праці, спільний для всіх суспільних способів виробництва.

Продуктивні сили — фактори, які забезпечують перетворення речовини природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці.

Оскільки продуктивні сили виражають відношення людини до природи, то однією стороною вони повернуті до сил природи, географічного середовища, а другою — до системи суспільних, насамперед економічних, відносин, у складі яких виділяють техніко-економічні та соціально-економічні (тобто виробничі) відносини. Звідси ви-

БУФІМБ
БІБЛІОТЕКА

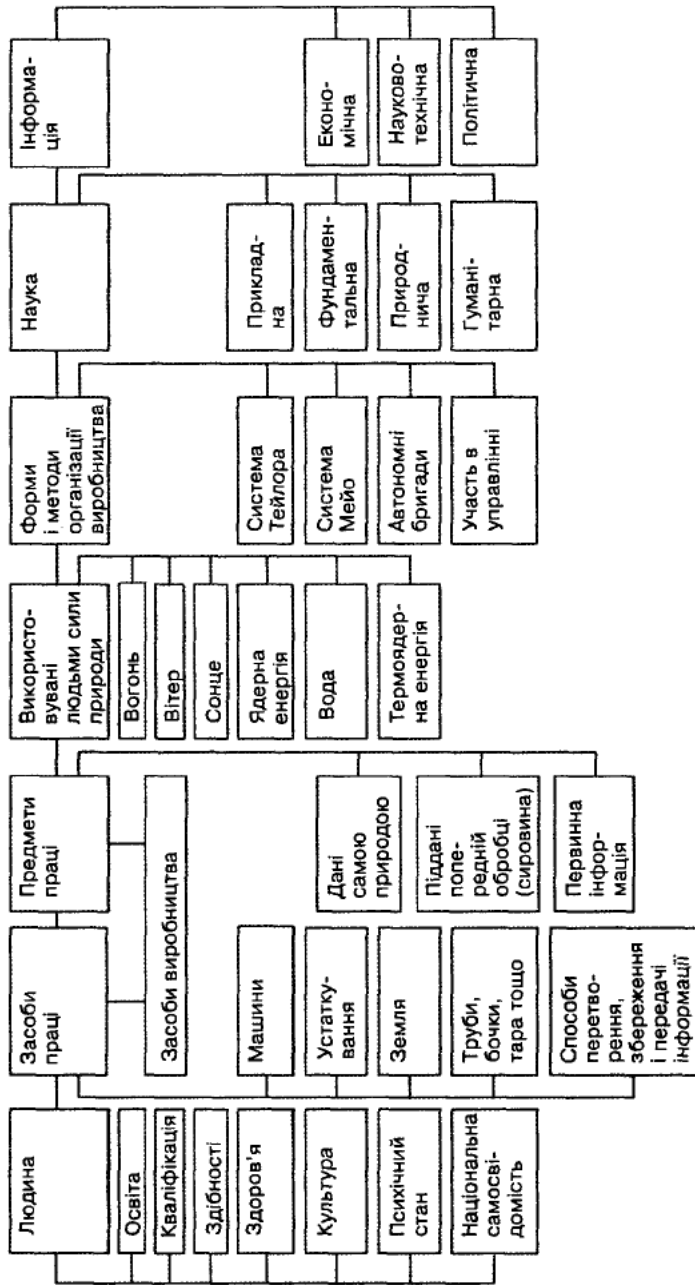

Схема 1. Структура продуктивних сил

пливає ще одна важлива відмінність предмета економічної теорії від політичної економії. Якщо політична економія вивчає виробничі відносини у взаємодії з розвитком продуктивних сил, то предмет економічної теорії — більш повний. Крім виробничих відносин, економічна теорія приділяє значну увагу вивченню техніко-економічних відносин, тобто відносин спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, рівня концентрації його та ін.; організаційно-економічних (менеджмент, маркетинг та ін.), що разом з виробничими становлять економічні відносини. Економічна теорія вивчає ефективність техніко-економічних відносин і тому більшою мірою, ніж політична економія, повинна узагальнювати результати дослідження галузевих економік.

Техніко-економічні відносини визначаються рівнем розвитку техніки (звідси й назва — техніко-економічні), вдосконалюються паралельно з нею та іншими елементами продуктивних сил. Вони передбачають відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізації, кооперування виробництва тощо й у своїй діалектичній взаємодії формують суспільний характер виробництва, є матеріально-речовою формою розвитку системи продуктивних сил. Остання займає проміжну позицію між продуктивними силами і виробничими відносинами, надає цілісності системі продуктивних сил. У діалектичній єдності з продуктивними силами вона утворює технологічний спосіб виробництва, матеріальний зміст суспільного способу.

Відповідно до трьох етапів розвитку техніки розрізняють три технологічні способи виробництва: 1) заснований на ручній праці; 2) заснований на машинній праці; 3) заснований на автоматизованій праці. Приділяючи більше уваги вивченню технологічного способу виробництва, економічна теорія значно менше використовує класовий або соціальний підхід, тобто оцінку певного економічного явища з погляду боротьби інтересів протилежних класів. Більше того, західні науковці свою теорію називають нейтральною щодо таких інтересів, що, звичайно, є перебільшенням. Водночас слід визнати, що низка економічних явищ і процесів, які розвиваються в межах технологічного способу виробництва, не потребують для свого пояснення класового підходу або потребують його набагато менше, ніж це робила політична економія, особливо у застійні часи. Тому однією з передумов формування нового наукового економічного мислення є запозичення всього раціонального, що створено в економікс, яка є більш прикладною і конкретною, ніж політична економія.

Власність і виробничі відносини.

Виробничі відносини — суспільна форма розвитку продуктивних сил у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ.

Такою ж суспільною формою є й відносини економічної власності. З'ясуємо подібність і відмінність, економічний статус кожної з цих категорій.

У процесі виробництва здійснюється привласнення двох видів: 1) предметів природи через процес праці; 2) засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності тощо через суспільну форму. Привласнення другого типу, яке відбувається між людьми в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні, споживанні), становить суспільну форму власності, відносин економічної власності, тоді як перший вид привласнення — їх речовий зміст.

Економічна власність — відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності в усіх сферах суспільного відтворення.

Визначальними серед них є відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, або відносини економічної власності на засоби виробництва. Вони становлять основу виробничих відносин, формують їхній тип. Відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва є важливою підсистемою виробничих відносин, що розкривається та функціонує і у сфері безпосереднього виробництва, і при розподілі, обміні й споживанні. Основними є відносини власності на засоби виробництва у сфері безпосереднього процесу виробництва. Власне вони створюють соціально-економічну форму поєднання особистісних і матеріальних факторів виробництва.

Відносини економічної власності за своїм економічним змістом охоплюють всю сукупність виробничих відносин. Але це не означає, що категорії «власність» і «виробничі відносини» ідентичні. Власність у цілісному вигляді — містка соціологічна категорія, що містить насамперед економічний та юридичний аспекти. Юридична власність є формою вияву відносин економічної власності, належить до надбудовних відносин, залежить від волі й свідомості людей.

Юридична власність — загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності.

Найважливіші категорії юридичної власності — володіння, розпорядження, користування.

В економічній власності, у свою чергу, виділяють кількісну сторону (різноманітні об'єкти власності — засоби праці, предмети споживання тощо) та якісну (відносини між людьми з приводу привласнення цих благ). Економічна власність розкриває системну сутність виробничих відносин, тобто глибинні, внутрішні, необхідні, сталі й суттєві зв'язки в межах цих відносин, тоді як вони містять ще й поверхові зв'язки.

Продуктивні сили і виробничі відносини в їх діалектичній єдності та взаємодії становлять суспільний спосіб виробництва. Продуктивні сили відіграють визначальну роль, є його речовим змістом, виробничі відносини — суспільною формою. Розвиваючись більш динамічно (під впливом потреб, інтересів людей, внутрішніх суперечностей продуктивних сил та їх матеріально-речової форми тощо), продуктивні сили поступово вступають у все більшу суперечність з виробничими відносинами. Останні спочатку є формою їх розвитку, а згодом перетворюються на гальмо зростання продуктивних сил, перестають відповідати їхньому рівню і характеру розвитку. Внаслідок цього між двома сторонами суспільного способу виробництва виникає конфлікт, що з економічного погляду зумовлює настання епохи соціальних революцій.

Оскільки виробничі відносини менш активні порівняно з продуктивними силами, то вони у межах певного суспільного способу виробництва прагнуть пристосовуватися до рівня й характеру їх розвитку. Це знаходить свій вияв у еволюції типів і форм власності. Так, на зміну індивідуальній (приватній) капіталістичній власності, що переважала на початкових етапах розвитку буржуазного суспільства, прийшла колективна (акціонерна), її діалектично заперечує державна форма капіталістичної власності, а державну — інтегрована (процес її становлення почався у країнах Європейського Союзу. Кожна з них тимчасово і частково розв'язує суперечність між двома сторонами суспільного способу виробництва, розвиваючи і поглиблюючи її на ширшій основі. Отже, суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами є визначальною руйнівною силою розвитку суспільного способу виробництва, перетворення його на більш розвинутий.

Над суспільним способом виробництва розвивається надбудова (політичні, правові, національні відносини тощо), яка разом з ним формує суспільно-економічну формацію.

Економічна система. Система — це сукупність певних елементів або підсистем і зв'язків між ними, якій притаманні такі ознаки цілісності, як організованість, наявність інтегративних властивостей і функцій, саморух і загальна мета.

Економічна система — сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, обмін, розподіл і споживання товарів та послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства.

Основними елементами економічної системи, її підсистемами є: 1) продуктивні сили; 2) техніко-економічні відносини; 3) організаційно-економічні відносини; 4) виробничі відносини, або відносини власності (економічний аспект). Оскільки регулювання економічної діяльності здійснюється за допомогою господарського механізму, то п'ятим основним елементом економічної системи є її господарський механізм. Кожний із названих елементів, у свою чергу, — складна система (точніше, підсистема), що складається з певних компонентів, частин з властивою їм сукупністю зв'язків між собою і розвивається відповідно до спільних для всієї економічної системи законів, а також за притаманними лише даній підсистемі законами і суперечностями.

Найскладніша підсистема економічної системи — *виробничі відносини, або відносини економічної власності*. Їх окремими елементами є відносини між людьми у сфері безпосереднього виробництва, в обміні, розподілі та споживанні. Домінують відносини у сфері безпосереднього виробництва. Елементами відносин економічної власності є відносини між людьми з приводу привласнення: а) робочої сили; б) засобів виробництва; в) досягнень науки, насамперед у формі патентів, ліцензій, інших видів інтелектуальної власності; г) інформації; ґ) результатів впровадження найпередовіших форм і методів організації виробництва; д) послуг тощо.

Стабільність та організованість сучасної економічної системи залежать від наявності у ній різних типів і форм власності, кожен з яких найбільшою мірою відповідає вимогам розвитку певного елемента продуктивних сил, насамперед інтересам основної продуктивної сили — людини, трудячого. Соціобіологічна природа людини зумовлює необхідність органічного поєднання в економічній системі приватної (найбільш відповідної біологічній сутності людини) і колективної форм власності. Колективні форми власності детерміновані особливостями сучасного етапу розвитку продуктивних сил, самого процесу вироб-

ництва й є найадекватнішими соціальної сутності людини. Співвідношення приватної та колективної форм власності неоднакове у різних галузях та сферах економіки. Так, у сільському господарстві та сфері послуг можуть переважати приватні форми власності (індивідуальна, сімейна), у базових капіталомістких галузях промисловості — колективні форми, до яких належить і державна.

Раціональне співвідношення між окремими підсистемами та їх елементами найбільшою мірою залежить від господарського механізму, який є: 1) механізмом використання економічних законів; 2) механізмом розв'язання суперечностей економічної системи; 3) функцією реалізації відносин економічної власності; 4) механізмом узгодження економічних інтересів; 5) механізмом вдосконалення якості основної продуктивної сили (людини). Виходячи з цього, предметом економічної теорії можна вважати вивчення економічної системи, законів її розвитку та функціонування. Таке визначення ще більше об'єднує західну економічну думку і політичну економію. Тому не дивно, що П. Самуельсон називав предметом політичної економії економічні системи.

Ефективність, організованість, а значною мірою і саморегулювання економічної системи залежать від того, наскільки сильна її гуманістична, демократична спрямованість. Остання, у свою чергу, найбільше залежить від двох основних факторів: 1) від ступеня демократизації виробничих відносин; 2) від ступеня участі трудящих в управлінні економічною системою, їх впливу на господарський механізм. Ступінь демократизації та гуманізації відносин економічної власності залежить передусім від того, чи мають змогу наймані працівники ставитися до власності на засоби виробництва, до інтелектуальної власності тощо як до своєї. Це визначається межами розповсюдження акцій серед них, кількістю цих акцій у безпосередніх виробників та можливістю привласнювати на них частину доходів. Щодо цього, а також щодо участі трудящих в управлінні та регулюванні економіки економічна система колишнього СРСР була антигуманною, антидемократичною, оскільки власність перебувала в руках вищого бюрократичного апарату (партійного, державного), це послужило однією з головних причин її зникнення з історичної арени. Командно-адміністративна система характеризувалася тотальним відчуженням трудящих від результатів виробництва, від економічної та політичної влади тощо.

Цілісність та організованість економічної системи залежать від наявності у ній спільної мети. Ця мета має бути

не просто проголошена. Вона повинна стати внутрішнім імпульсом діяльності переважної більшості населення, невід'ємним елементом його економічного мислення. Для суверенної України такою метою є насамперед досягнення економічної незалежності, що вимагає тривалого часу. Головною метою більшості існуючих у світі розвинутих економічних систем є виробництво і привласнення прибутку.

Цілісність і організованість економічної системи великою мірою залежать також від того, як швидко вона здатна створити елементи, яких їй бракує. Наприклад, для економічної системи України такими елементами є якісно нова фінансово-кредитна система, досконалий господарський механізм, та ін.

Обґрунтування системного визначення предмета економічної теорії. Із середини 50-х років ХХ ст. почалося розгортання науково-технічної революції (НТР), сутність якої полягає в докорінному перетворенні всього технологічного способу виробництва, у тому числі кожного елемента системи продуктивних сил і техніко-економічних відносин. Революційні зміни в основній продуктивній силі полягають у тому, що на передній план виходять розумові, організаторські здібності робочої сили, її творчі обдарування, всі сутнісні сили людини. Тому економічна теорія повинна вивчати не лише одну зі сторін людини — робочу силу, а й усі інші сторони людської сутності. Більше того, оскільки в розвинутих країнах світу майже 75% сукупної робочої сили зайнято у сфері нематеріального виробництва (освіти, охорони здоров'я, науки тощо), людина (рівень її освіти, кваліфікації, культури та ін.) стає основною формою національного багатства, а відносини між суб'єктами виробництва з приводу відтворення такої всебічно розвиненої людини виходять на передній план порівняно з відносинами щодо виробництва засобів праці або інших матеріальних благ.

Сутністю людини, як відомо, є вся сукупність суспільних відносин, тобто не лише базисні виробничі, а й надбудовні відносини — соціальні, політичні, юридичні, ідеологічні тощо. Проте це не означає, що економічна теорія повинна вивчати всі названі надбудовні відносини тією ж мірою, як і виробничі відносини. Людину вивчає низка природничих і суспільних наук. Політична економія вивчає її лише тією мірою, якою кожна з підсистем суспільних відносин сприяє реалізації сутнісних сил людини (її потреб, інтересів, мети) та їх впливу на зростання продуктивності праці. Головне у характеристиці соціальної сутності людини визначається її місцем у системі

виробничих відносин, відносин економічної власності, передусім власності на засоби виробництва.

У сучасних умовах зростає роль духовних, національних, культурних та інших сторін в економічному прогресі суспільства. Ці сторони людської діяльності та поведінки мають велике значення для дослідження рушійних сил розвитку людства. Так, Б. Гаврилишин (відомий економіст українського походження) дійшов висновку, що політична вага США у світі підтримувалася їх економічним і військовим арсеналом, але головною причиною був «високий дух народу». Серед чинників, що зумовили піднесення економіки Японії, він називає групову корпоративну орієнтацію, що поєднується з високою моральністю, прагненням досягати консенсусу між різними політичними силами та ін. У своїй внутрішній політиці Японія, за його словами, керується прагненням будь-що уникати конфліктів, підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства.

Немає сумніву, що і для стабільного розвитку економіки України, прогресу її науки, культури, розбудови суверенної держави важливе значення мають відродження і розвиток національної самосвідомості українського народу, його духу, уміння досягати згоди між різними політичними силами, соціальними верствами, прагнення до самодисципліни, порядку, повага до законів України та інші фактори людської діяльності, не пов'язані безпосередньо з виробничими відносинами людей.

Таким чином, можна дати системне визначення предмета економічної теорії.

Економічна теорія — наука, що вивчає закони розвитку економічних систем, які виникають з приводу виробництва і привласнення товарів і послуг в усіх сферах суспільного відтворення, а також ті аспекти еволюції національної свідомості, духу народу, його культури, психології, моралі та поведінки, що впливають на прогрес економіки.

Економічні закони і категорії та їх класифікація

Економічні закони, їх об'єктивний характер. У загальному вигляді відносини економічної власності, як уже зазначалося, виражають сутність системи виробничих відносин. Водночас сутність економічної власності розкривається в системі економічних законів. Це сутність більш глибокого порядку.

Закон і сутність, як відомо, поняття однорідні (однопорядкові).

Сутність — комплекс необхідних, глибинних зв'язків і відносин, які визначають основні риси, особливості й тенденції розвитку певної матеріальної системи.

Сутність, як і закон, розкриває лише глибинні, сталі, внутрішньо необхідні форми зв'язку. Тому явище багатше, ніж закон, бо у ньому відображаються також випадкові, нестійкі зв'язки, форми вияву закону. Сутність, а отже й закон, всебічно можуть бути досліджені лише через всі інші категорії діалектики (кількість і якість, зміст і форму, ціле й частину тощо), насамперед через категорію суперечності, взаємодію її протилежних сторін.

Закон — внутрішньо необхідні, сталі й істотні зв'язки між протилежними сторонами, властивостями явищ, процесів, елементів матеріальної системи.

Отже, кожен закон пронизаний внутрішньою суперечністю. У свою чергу, суперечність є суттєвим закономірним відношенням між протилежними сторонами.

Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер. Проте вони істотно відрізняються від законів природи, бо виникають, розвиваються і функціонують лише в процесі економічної діяльності людей — у виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Крім того, економічні закони, на відміну від законів природи, діють не вічно. Більшість із них має тимчасовий, мінущий характер.

Класифікація економічних законів. На початкових етапах розвитку капіталістичного суспільства економічні закони реалізуються через стихійну діяльність людей, через конкурентну боротьбу на вільному ринку, подібно до непізнаних сил природи. На сучасному етапі розвитку капіталізму, коли основним типом капіталістичної власності є колективний (монополістична, державна та ін.), стихійна дія економічних законів доповнюється елементами їх свідомого використання через механізм державного і наднаціонального регулювання економіки, розширення масштабів плановірності в межах гігантських монополістичних об'єднань.

Держава не може скасувати об'єктивні економічні закони, але може створювати передумови для розвитку об'єктивних законів, змінюючи умови. Це досягається, по-перше, вдосконаленням права власності, господарського механізму; по-друге, за допомогою державного регулювання. Отже, економічні закони не залежать від свідо-

мості людей, але залежать від їх свідомої діяльності.

До системи економічних законів належать передусім чотири їх типи:

6 1. *Загальні економічні закони*, тобто закони, властиві всім суспільним способам виробництва (закон відповідності виробничих відносин рівню й характеру розвитку продуктивних сил, закон зростання продуктивності праці, закон економії часу тощо). Загальні економічні закони відображають внутрішні, необхідні, сталі й суттєві зв'язки, властиві насамперед технологічному способу виробництва, процесу взаємодії людини з природою, між різними елементами в процесі праці, однаковими для всіх суспільних форм.

2. *Закони, що діють у декількох суспільно-економічних формаціях*: закон вартості, закон попиту і пропозиції тощо. Такі закони відображають внутрішні, необхідні, сталі й суттєві зв'язки, властиві декільком технологічним способам виробництва в їх взаємодії з деякими однаковими елементами різних суспільних форм в однотипних суспільно-економічних формаціях. Це особливі економічні закони.

3. *Специфічні економічні закони*, тобто закони, що діють лише в межах одного суспільного способу виробництва. Найважливіший серед них — основний економічний закон, який виражає найбільш глибокі зв'язки між продуктивними силами і виробничими відносинами, відносинами економічної власності у взаємодії з розвитком продуктивних сил.

4. *Закони, що діють лише на одній із стадій* (висхідній або низхідній) *суспільного способу виробництва* (закон породження монополії концентрацією виробництва, який діє на вищій стадії розвитку капіталізму).

Економічні категорії.

Економічна категорія — теоретичне вираження, мислена форма виробничих відносин, економічних явищ і процесів, які реально існують.

Вони теоретично відображають не лише окрему сторону системи виробничих відносин, а й її зв'язок з відповідною стороною системи продуктивних сил. Змістом останніх є відношення людини до природи, їх взаємодія. Речовим змістом економічної категорії є окрема сторона такого відношення до природи. У кожній економічній категорії відображається діалектична взаємодія соціально-економічних зв'язків і відносин між людьми (відносин

економічної власності, суспільної форми праці) з техніко-економічними зв'язками й відносинами, з речовою формою процесу праці, тобто з взаємовідносинами людини і природи. Ігнорування продуктивних сил, процесу праці як такого означало б, що поза колом питань економічної теорії лишився розгляд категорій «зміст праці», «робоча сила», «споживча вартість», «процес праці» тощо.

Економічні категорії рухливіші, мінливіші, ніж економічні закони. Для економічних законів характерний вищий ступінь пізнання людиною єдності та зв'язку явищ і процесів, вони відображають глибокі приховані зв'язки й відносини, охоплюють явища і процеси, які виражаються у низці категорій. Іншими словами, внутрішньо необхідний, сталий, суттєвий зв'язок між економічними явищами та процесами, що виражається за допомогою економічних законів, набуває відображення у взаємозв'язку певних економічних категорій. Кожний закон наче групує навколо себе певну кількість (залежно від його складності) економічних категорій.

Оскільки економічні категорії є теоретичним вираженням окремих сторін виробничих відносин у їх взаємодії з розвитком продуктивних сил, деяких економічних явищ і процесів, то зміна останніх, розвиток і модифікація виробничих відносин відбуваються в русі, плинності економічних категорій.

Так, з погляду об'єктів власності та виробництва економічна теорія вивчає виробничі відносини, які виникають між людьми в процесі створення й наступного руху, привласнення не лише матеріальних благ, а й послуг в усіх сферах суспільного відтворення.

Метод економічної теорії та його складові елементи

Поняття і структура методу економічної теорії та його вихідний елемент. Термін «метод» походить від грецького слова «methodas», яке означає шлях до чогось, шлях пізнання (або дослідження), вчення, теорія. У найбільш загальному, філософському значенні метод означає засіб пізнання як певну сукупність або систему прийомів і операцій з метою мисленого відтворення предмета, що вивчається.

Метод економічної теорії — шлях пізнання системи економічних відносин у їх взаємодії з розвитком продуктивних сил, мисленого відтворення цієї взаємодії в теорії діалектики.

Система таких прийомів і операцій не може бути довільною, вона повинна узгоджуватися з об'єктивними законами розвитку дійсності. Тому цю систему прийомів, способів пізнання і перетворення світу вивчає наука методологія (від грецьких слів «metodos» і «logos» — «слово», «поняття», «вчення»).

Головними елементами методу економічної теорії є: 1) філософські та загальнонаукові принципи (розвитку, суперечності, взаємодії, об'єктивності, аналізу й синтезу, системності тощо); 2) закони діалектики (закон єдності та боротьби протилежностей, закон кількісно-якісних змін і закон заперечення заперечення); 3) категорії діалектики (кількість і якість, сутність і явище, зміст і форма та ін.); 4) закони і категорії економічної теорії (закони вартості, грошового обігу тощо; категорії «вартість», «гроші», «прибуток» та ін.). Три перші структурні елементи діалектичного методу дослідження не механічно накладаються на економічні явища і процеси, що вивчаються, а відображаються через предмет і метод економічної теорії як науки. При цьому вони набувають специфічних форм застосування. Так, принцип суперечності є формою боротьби між речовим змістом суспільного способу виробництва (або продуктивними силами) та його суспільною формою (або відносинами економічної власності).

Метод абстракції — найпростіший елемент діалектичного методу пізнання економічних явищ і процесів. Він, по-перше, означає відмову від поверхових, несуттєвих сторін явища з метою розкриття його внутрішніх, суттєвих, сталих і загальних зв'язків, справжньої тенденції руху. По-друге, цей метод передбачає необхідність розгляду певних економічних явищ і процесів під певним кутом зору.

Метод абстракції тісно пов'язаний з поняттям конкретного. Конкретним є цілісний об'єкт в єдності його різноманітних сторін, властивостей, рис. Кожна з цих сторін за допомогою методу аналізу (тобто розчленування цілого на окремі складові частини, елементи), з'ясування їх сутності через принцип суперечності може бути розкрита у певному окремому визначенні. Тому важливим елементом діалектичного методу пізнання економічних явищ і процесів є *метод сходження від абстрактного* (простого, що є однією зі сторін, клітинок цілого) *до конкретного* (складного, цілого). Конкретне може бути розкрито в багатьох визначеннях, у синтезі (узагальненні) одержаних за допомогою абстракції окремих визначень.

тобто в процесі взаємодії розглянути корисність і витрати як рівноправні сили.

У функціональній теорії економічні явища аналізуються не шляхом переходу від розкриття сутності до форм її вияву, до поверхових явищ, а шляхом взаємозалежності та взаємного визначення. Вона справедливо визнає, що жодна категорія не є абсолютною, тобто не має незмінного характеру. В цьому функціональна теорія цілком збігається з вимогами діалектичного методу. Ця теорія передбачає заперечення абсолютних (тобто незмінних) категорій, зокрема перехід від категорії абсолютної, кардинальної корисності до відносної (ординарної) корисності, що відкриває шлях до кількісного аналізу споживчих вартостей. У ширшому аспекті наголошується на кількісних зв'язках в економіці при використанні методу міжгалузевих балансів, або методу «витрати-випуск», розробленого відомим американським економістом В. Леонт'євим.

Сучасна західна економічна наука значною мірою використовує аналіз законів, які відображають статичну рівновагу економічної системи (своєрідну миттєву фотографію потреб, ресурсів, технологій тощо), і законів, що відображають явища в динаміці, в процесі еволюції. Так, закон спадної продуктивності має сенс лише у статичній моделі економічного розвитку. Її використання називають ще нерівноважним методом, на відміну від статичного, або рівноважного. Найповніше цей метод розроблено у працях американського економіста Й. Шумпетера.

У політичній економії має місце також поділ економічних законів відповідно на закони функціонування і закони розвитку, але цей поділ використовується недостатньо.

Запитання. Завдання

1. Що є предметом економічної теорії?
2. Які основні відмінності економікс від політичної економії?
3. Що таке економічна система та яка її структура?
4. З яких елементів складаються продуктивні сили?
5. Що таке власність, економічна власність, і чим економічна власність відрізняється від економічних відносин?
6. Охарактеризуйте технологічний спосіб виробництва.
7. Які основні функції економічної теорії?
8. Дайте визначення економічного закону, назвіть основні типи цих законів.
9. Які найважливіші елементи діалектичного методу пізнання?

1.2. Основні етапи становлення і розвитку економічної теорії

Термін «політична економія», як уже зазначалося, з'явився в 1615 р. З того часу минуло майже п'ять століть розвитку цієї науки, яка з кінця XIX ст. доповнилася ще однією ланкою економічної теорії — економікс. За цей період виникли і розвинулися кілька напрямів цих двох наукових дисциплін, десятки шкіл і течій. Поява кожного з них, їх історія в кінцевому підсумку відображає історію розвитку капіталістичного способу виробництва, його внутрішні суперечності, світогляд певних класів, соціальних прошарків, ступінь оволодіння науковцями методологією пізнання економічних явищ і процесів. У цьому зв'язку слушною є думка П. Самуельсона про те, що «кожній об'єктивній науці властива певна суб'єктивність».

Виникнення й еволюція політичної економії до кінця XIX ст.

Зародження політичної економії. «Як усяка дитина, — зазначав П. Самуельсон, — політична економія почала формуватися задовго до її народження». Вона бере свій початок з першої у світі школи політичної економії — *меркантилізму* (італ. «mercantilism» — «торговець»,

«купець») і виникла в епоху пізнього Середньовіччя в останній третині XV ст. Це вчення відображало інтереси торговельної буржуазії в період первісного нагромадження капіталу. Оскільки основною формою багатства представники меркантилізму вважали золото й срібло, то таке багатство, на їхню думку, нагромаджується у результаті зовнішньої торгівлі.

На першому етапі свого розвитку (XV — початок XVI ст.) меркантилізм набрав форми монетаризму, який ідеалізував благородні метали і вважав їх єдиною формою багатства. Тому його представники виступали проти вивезення грошей з країни, за обмеження імпорту та інші аналогічні заходи.

Для другого етапу розвитку меркантилізму характерне те що його прихильники обстоювали розширення зовнішньої торгівлі, не забороняли вивезення грошей з країни. Деякі з них вимагали обкладання іноземних товарів високими митами, виступали за досягнення активного торговельного балансу шляхом розвитку національного виробництва й вивезення частини товарів за кордон, за посилення ролі держави. Представник французького меркантилізму А. Монкретьєн розглядав гроші як товар, проте не зміг з'ясувати, чому товар стає грошима. Загалом західноєвропейські меркантилісти єдиним джерелом прибутку вважали нееквівалентний обмін. Меркантилізм здебільшого був прогресивною економічною теорією, уперше висвітлив основну мету розвитку капіталістичного способу виробництва.

Недоліки меркантилізму: 1) неправильне визначення джерела багатства, прибутку та їх основних форм; 2) помилкове визначення вартості грошей (вважали, що вона зумовлена природними властивостями золота і срібла); 3) рекомендації ранніх меркантилістів заборонити вивезення грошей з країни, обмежити імпорт стримували розвиток торгівлі; 4) предметом політичної економії вони вважали сферу обігу, а отже дотримувались мінової концепції.

Оскільки ця школа відображала переважно інтереси торговельної буржуазії, уже наприкінці XVI — на початку XVII ст. її ідеї ввійшли у протиріччя з інтересами промислової буржуазії. У мануфактурний період розвитку капіталізму, держави загалом на зміну меркантилізму в другій половині XVII ст. приходять класична політична економія.

Класична політична економія. Цей напрям світової економічної думки розвивався до першої половини XIX ст. Його засновники — У. Петі (Англія), П. Буагільбер

(Франція), які започаткували теорію трудової вартості. Подальшого розвитку класична політична економія набула у працях фізіократів Ф. Кене та А. Р.-Ж. Тюрго (Франція). Найвище її досягнення — праці англійських економістів Адама Сміта, (1723—1790) та Давида Рікардо (1772—1823).

Класичній політичній економії належить низка важливих наукових відкриттів. Вона зосередила увагу на аналізі відносин у сфері виробництва, віднісши до неї всі галузі матеріального виробництва, та на вивченні її об'єктивних закономірностей. Класики започаткували теорію трудової вартості, згідно з якою людська діяльність є єдиним джерелом вартості, аналіз капіталу та процесу відтворення. Вони досліджували доходи основних класів буржуазного суспільства, механізм конкуренції, кредиту, грошового обігу. Класична політична економія вперше поставила проблему економічних законів, досліджувала їх об'єктивний характер, механізм дії, необхідність врахування і використання цих законів у господарській практиці та політиці. Джерело вартості класики вбачали в різних формах конкретної праці. А. Сміт чітко розмежував валовий і чистий національний дохід, основний і оборотний капітали. Ринок вони розглядали як саморегульовану систему, що найбільш ефективно «невидимою рукою» розподіляє ресурси. Згідно з висновком А. Сміта, ринкова економіка потребує якнайбільшої економічної свободи. Зацікавленість у прибутку в умовах конкуренції забезпечує найкращий результат для всіх. Держава не повинна втручатися, але має захистити конкуренцію від самих підприємців, не допускаючи її обмеження, а також створювати загальні умови виробництва й розвивати освіту, будувати дороги, мости, забезпечувати зв'язок. Тому А. Сміт стверджував, що прийняття законів лише заважає економічній системі. «Дайте їй спокій, — писав він. — Таке мастило, як своєкорисливість, змусить шестерні крутитися незвичайним чином. Нічого не треба планувати».

Заслугою Д. Рікардо було, зокрема, те, що в його теорії чіткіше розмежовані споживча і мінова вартість, вартість товару зводиться до праці. Він звернув увагу на двоїстий характер праці, нерівність між заробітною платою робітника і продуктом його праці (що є передумовою з'ясування суті експлуатації за капіталізму). У вченні Д. Рікардо знайшла своє відображення теорія додаткової вартості (хоча він не відокремив останню від таких її особливих форм, як прибуток, рента, відсоток), розвинуто теорію ціни, ренти.

Проте, на відміну від А. Сміта (який стверджував, що вартість складається з доходів), він доводив, що вартість розпадається на доходи, оскільки її треба спочатку створити.

Основні недоліки класичної школи політичної економії:

1) при аналізі відтворення суспільного капіталу в А. Сміта «випадає» постійний капітал, тому вартість сукупного суспільного продукту він звів лише до величини заробітної плати і прибутку;

2) Д. Рікардо визначав вартість товару через механізм попиту і пропозиції, тобто як результат змішування абстрактної і конкретної праці;

3) хоча обидва вони близько підійшли до розуміння вартості товару робоча сила, але не змогли науково обґрунтувати цю категорію;

4) внаслідок цього і поняття «капітал» А. Сміта та Д. Рікардо звели лише до речового змісту, засобів виробництва, ототожили його з останнім;

5) класична школа політичної економії не спромоглася виділити найбільш абстрактну та найбільш загальну форму капіталістичного способу виробництва — форму вартості продуктів праці;

6) Д. Рікардо механічно ототожнював форми вияву закону вартості, самої вартості (наприклад, середній прибуток, ціну виробництва) із самим законом, а додаткову вартість з такими формами її вияву, як прибуток, рента. Водночас класична школа прагнула з'ясувати внутрішній зв'язок цілого на відміну від багатьох форм його вияву;

7) предметом політичної економії представники цієї школи вважали науку про багатство, що, правда, у працях Д. Рікардо помітні спроби відійти від його розуміння. «Ії — зазначав він, слід було б назвати дослідженням законів, які визначають розподіл виробленого продукту між класами, що беруть участь у його утворенні»;

8) капіталістичний спосіб виробництва представники класичної школи вважали одвічним ладом, тобто не розглядали його відповідно до вимог принципу історизму.

У Франції варіантом класичної школи політичної економії була школа *фізіократів* (грецьк. *phisis* — природа і *kratos* — влада), які вперше джерелом суспільного багатства назвали не сферу обігу (на відміну від меркантилістів), а сферу виробництва, природу. Земля, на їхню думку, була найвищою цінністю. Представники фізіократів — економісти Ф. Кене, Ж. Тюрго та ін. Фізіократи проаналізували капітал як один із факторів виробництва і прибуток як форму доходу на капітал. Вони ввели в науковий обіг категорію «чистий продукт», який розглядали як обсяг і вартість сільськогосподарської про-

дукції за вирахуванням усіх витрат. Промисловість, транспорт і торгівлю фізіократи вважали безплідними сферами, а працю людей і підприємців у цих сферах лише як таку, що покривала витрати на їх існування. Економічна політика, на їхню думку, повинна здійснюватися відповідно до принципу «*laissez—faire—faire—laissez*» — «дозволяйте робити, хто що хоче, і йти, хто куди хоче». Ф. Кене розробив економічну таблицю, в якій уперше зробив спробу кількісного макроекономічного аналізу натуральних і грошових потоків матеріальних цінностей у народному господарстві. Ця таблиця стала прообразом методів аналізу «витрата-випуск», які використовуються у ХХ ст. і в яких розкриваються міжгалузеві зв'язки.

Поряд з класичною школою політичної економії виникає *вульгарна буржуазна політична економія* (від лат. *vulgaris* — поверховий), представники якої, зокрема англійські економісти Т. Мальтус, Ж.-Б. Сей, Н. Саніор та інші, замість намагання дослідити об'єктивні економічні закони, зосереджувалися на поверхових, зв'язкових, зокрема запровадили концепцію «трьох факторів виробництва». Т. Мальтус, наприклад, стверджував, що сутність закону народонаселення полягає в тому, що населення зростає в геометричній прогресії, а продукти харчування — в арифметичній; зростання населення повинно супроводжуватися зниженням заробітної плати робітників до рівня, якого ледве вистачає, щоб прогодувати їх. Про наукову неспроможність цього закону та інших положень йтиметься у темі 3.5.

Марксистська політична економія. Розвинула прогресивні ідеї класичної школи. Її *позитивні сторони*:

1) доведення К. Марксом до рівня наукової теорії ідеї класиків політичної економії про двоїстий характер праці (в їхніх працях змішування споживчої вартості та вартості, абстрактної і конкретної праці, переважало над розмежуванням цих категорій);

2) виділення важливим моментом теорії вартості того, що обмін є істотною умовою визначення вартості товару, його реалізації, перетворення продукту праці на товар;

3) виділення поняття середньої вартості товару (що визначається робочим часом), навколо якої коливаються ціни, а сама ціна, крім того, виражає коливання попиту і пропозиції;

4) розвиток діалектичного методу пізнання, зокрема виокремлення таких специфічних форм суперечності, як речовий зміст і суспільна форма. Це, у свою чергу, дало змогу розкрити глибинну сутність капіталу (його речо-

вий елемент і суспільну форму), обґрунтувати антагонізм капіталістичного виробництва (однією з форм якого є суперечність між живою і уречевленою працею);

5) нове обґрунтування предмета політичної економії, яка повинна вивчати не лише закони розподілу виробленого продукту (як вважав Д. Рікардо), а й закони безпосереднього виробництва, обміну та споживання, досліджувати виробничі відносини між людьми в усіх цих сферах суспільного відтворення у взаємодії з розвитком продуктивних сил;

6) обґрунтування прогресивної ролі акціонерної власності як в умовах еволюції капіталістичного способу виробництва, так і в побудові досконалішого суспільного ладу;

7) економічне доведення об'єктивної неминучості соціалізму, що зумовлено насамперед прогресом продуктивних сил, усупільненням виробництва і праці;

8) доведення переваги колективних форм власності над індивідуальними, приватними формами;

9) обґрунтування об'єктивно неминучого зростання ролі крупних підприємств і процесу виникнення монополій, а також економічної ролі держави в умовах капіталізму;

10) розкриття К. Марксом з Ф. Енгельсом діалектики форм власності (індивідуальної, акціонерної, державної), відродження індивідуального привласнення на основі колективної праці. Заслугою Ф. Енгельса є також визначення предмета політичної економії у вузькому та широкому його значеннях;

11) обґрунтування К. Марксом теорії економічних криз, зокрема схеми відтворення. Американський економіст В. Леонт'єв зазначав, що у цій галузі реальний внесок економістів після К. Маркса дуже незначний;

12) глибокий аналіз форм вартості та розкриття товарної природи грошей.

Недоліки марксистського економічного вчення:

1) непослідовне, значною мірою метафізичне застосування закону єдності та боротьби протилежностей у відносинах між двома основними класами буржуазного суспільства. Основний закон діалектики передбачає єдність і боротьбу протилежностей, а класики марксизму-ленінізму наголошували лише на боротьбі, зазначаючи, що розв'язання цієї протилежності можливе лише внаслідок знищення одного класу іншим. Значною мірою це було зумовлено загостренням класових суперечностей в той період. Щоправда, у перші роки радянської влади Ленін вніс певні корективи у практичне втілення цього закону, залучаючи до будівництва соціалізму буржуазних фахівців;

2) недооцінка ролі приватної власності як у реалізації сутнісних сил людини, так і в побудові комунізму. Останній класики марксизму вважали ладом, несумісним з існуванням приватної власності. Тим самим недооцінили біологічну природу людини, значно перебільшили соціальний аспект її сутності, хоча К. Маркс розглядав людину і як природну істоту, наділену природними силами, вважав її біологічним явищем. Водночас вони позитивно оцінювали приватну трудову власність в умовах капіталізму та в перехідний період.

Марксистська теорія переоцінює роль крупного виробництва в економіці суспільства, значення процесу витіснення дрібного виробництва крупним. У ній також гіпертрофовано розглядається роль державної власності в побудові нового ладу. Найбільш повно це виявилось в ідеї Леніна про соціалізм як єдину державну фабрику. К. Маркс помилково вважав, що соціалізм несумісний з товарно-грошовими відносинами. Цих поглядів спершу дотримувався і Ленін, але змінив їх в останні роки життя;

3) певна прямолінійність в обстоюванні принципу економічного детермінізму, примату економіки над системою надбудовних відносин (соціальних, правових, політичних, національних, культурних та ін.), тобто механічної залежності цих сфер суспільних відносин від економіки. Така залежність справді спостерігається протягом тривалого проміжку часу і в кінцевому підсумку. Але в короткий проміжок часу нерідко у певній країні має місце примат політики, ідеології над економікою тощо. Слід враховувати, що надбудовні відносини ефективніше впливають на розвиток базису, ніж це показано в працях Маркса. Згодом Енгельс у своїх листах вказував на цей недолік марксизму. Маркс і Енгельс недостатньо уваги приділяли закону попиту і пропозиції, впливу суб'єктивних оцінок споживачів на процес ціноутворення, поведінки споживачів тощо. Це послужило однією з причин виникнення маржиналізму;

4) К. Маркс необґрунтовано вважав джерелом вартості лише працю найманих працівників, ігноруючи при цьому працю підприємців.

Щодо оцінок марксистської політекономії в останні роки науковцями колишнього СРСР, то тут помітні спроби цілком заперечити марксизм, протиставити його реаліям дійсності. Найбільшою мірою це стосується марксистської теорії експлуатації, власності, формаційного підходу, передбачень неминучості соціалізму тощо (російські економісти Ю. Шипков, Р. Капелюшніков, Г. А. Єлья-

нов, Л. Алаєв та ін., в Україні — С. Злупко та ін.). Слід насамперед відзначити повну теоретико-методологічну переорієнтацію названих авторів, що свідчить, по-перше, про хиткість їхніх позицій у минулому і, по-друге, кон'юнктурність поглядів у даний час. Коливання від фетишизації марксистських ідей до їх повного заперечення свідчать і про повну відсутність наукової етики, конформізм, некритичне сприйняття поглядів західних науковців та марксистської теорії тощо.

Історична школа та маржиналізм. Як уже зазначалося, однією з причин виникнення історичної школи та маржиналізму були вади марксистської економічної теорії, а також класичної школи політичної економії. Другою, вагомішою причиною — процес вульгаризації політичної економії, зумовлений поглибленням суперечностей капіталістичного способу виробництва (про це свідчить виникнення економічних криз надвиробництва, посилення класової боротьби та ін.), намаганням представників цих напрямів і шкіл політичної економії знайти способи розв'язання названих проблем нереволюційним шляхом у межах капіталістичного способу виробництва.

Історична школа — один із напрямів західної економічної думки. Виникла в Німеччині у середині XIX ст. Назву отримала від своєрідного тлумачення предмета політичної економії та історичного методу дослідження, відповідно до якого ця наука не вивчає економічні закони, а описує конкретно-історичні форми у певній країні. Економічні явища, на думку представників історичної школи, зумовлені історичною обстановкою. Тому саму назву «політична економія» вони ототожнювали з поняттям національна економіка».

Попередником цієї школи був німецький економіст Ф. Ліст, який стверджував, що кожна нація розвивається лише за власними законами, а отже заперечував існування загальних економічних законів. Найвідомішими представниками історичної школи були німецькі економісти В. Рошер, Б. Гільдебранд, В. Зомбарт, М Вебер та ін. Вони справедливо звертали увагу на те, що політична економія повинна вивчати не відношення людей до речей, а відносини між самими людьми. Вважаючи, що ринок неспроможний забезпечити стійкої рівноваги економічної системи, ці економісти виступали за активне втручання держави в економіку, вбачаючи в цьому єдину умову її ефективного функціонування.

Для виживання суспільства необхідно, на думку представників історичної школи, надавати бідним верствам більше благ, створених завдяки прогресу. Вони вважали психологічні та етичні фактори не менш важливими від економічних, обстоювали доцільність широкого підходу до вивчення економічного і соціального життя. В. Зомбарт приділяв значну увагу також організаційним і технологічним чинникам, водночас змішуючи економічні й юридичні аспекти досліджуваних явищ. Зіставляючи індивіда й суспільство, прихильники історичної школи надавали перевагу суспільству.

М. Вебер необґрунтовано заперечував ідею К. Маркса про відчуження засобів виробництва від безпосередніх працівників і замінив її тезою про бюрократизацію політичного та суспільного життя. Він вважав, що соціалізм (і це значною мірою підтвердилося) призведе до розширення бюрократизації суспільного життя. Деякі представники історичної школи виступали за централізоване управління економікою, впровадження планування, законодавчого регулювання; стверджували, що державні фінанси можуть стати ефективним знаряддям досягнення соціальної справедливості, відстоювали необхідність соціальних реформ.

Основними теоретико-методологічними хибами історичної школи є ігнорування об'єктивного характеру економічних законів, вилучення їх з предмета політичної економії; переоцінювання національних особливостей розвитку економіки ненаукове застосування принципу історизму, антиісторичний підхід до капіталістичного способу виробництва (його вважали одвічним ладом); суб'єктивне тлумачення вартості тощо.

Маржиналізм (фр. *marginal* — граничний) як напрям політичної економії виникає в середині XIX ст. і в 70-ті роки набуває поширення. Він стає одночасно і методологічним принципом західної економічної науки. Його засновниками були австрійський економіст К. Менгер, англійський — У. Джевонс, швейцарський — Л. Вальрас.

Основою маржиналізму є теорія граничної корисності, згідно з якою ринкова ціна товару визначається не суспільно необхідними витратами праці, а ступенем насичення потреби у ньому, корисністю останньої одиниці запасу певного виду товарів. Згодом такий підхід був втілений у теорії витрат виробництва, ціни, розподілу тощо.

Як будь-який напрям економічної науки, маржиналізм мав позитивні та негативні сторони. Позитивні: докладний аналіз функціонування ринку, з'ясування закономірностей ціноутворення та грошового обігу, попиту, на-

магання дослідити питання оптимального розподілу та використання ресурсів. Негативні сторони: переважання суб'єктивної мотивації та оцінки економічної поведінки людей, абстрагування від вивчення соціально-економічної сутності капіталізму, тобто від відносин економічної власності, виробничих відносин. На перше місце прихильники маржиналізму ставили не відносини між людьми в різних сферах суспільного відтворення, а ставлення людини до речі. Тому найбільших успіхів вони досягли в аналізі технологічного способу виробництва, техніко-економічних, а не соціально-економічних відносин між людьми.

Основні напрями сучасної економічної теорії

Неокласична економічна теорія. В останній третині XIX ст. з розвитком внутрішніх економічних і соціальних суперечностей капіталізму починається перехід цього способу виробництва у вищу і водночас низхідну стадію розвитку, що характеризується передусім виникненням монополій і активним втручанням держави у розвиток економіки, її одержавленням. Ця стадія неоднозначно тлумачилася представниками різних напрямів і шкіл економічної теорії. У марксистській політичній економії її назвали імперіалізмом (Ленін), у працях західних науковців найпоширеніші назви — «корпоративний капіталізм», «народний капіталізм», «індустріальне» та «постіндустріальне суспільство», «суспільство споживання».

Усі течії, школи західної економічної думки можна умовно згрупувати в чотири основні напрями: 1) неокласична економічна теорія; 2) інституціонально-соціологічний напрям, або інституціоналізм; 3) кейнсіанство; 4) марксистська економічна теорія.

Об'єкт дослідження неокласичної економічної теорії — поведінка Homo economicus — «людини економічної», що як продавець робочої сили, споживач чи підприємець намагається максимізувати свій дохід, звести до мінімуму затрати (чи зусилля). Ця теорія виникла в 70-ті роки XIX ст. Головним об'єктом її вивчення є досягнення оптимального режиму господарювання окремих економічних одиниць в умовах вільної конкуренції, шляхів досягнення рівноваги цієї системи за обмеженого втручання держави.

Основною категорією аналізу прихильники неокласичної економічної теорії вважають граничну корисність, поєднують її з теорією витрат виробництва, протиставляючи теорії трудової вартості. Загальні принципи концеп-

ції «граничної корисності» були розвинуті К. Вікселем і Дж.-Б. Кларком. Згідно з цією концепцією вартість є результатом виробничої діяльності, в ході якої кожний з виробничих факторів (праця, земля, капітал) здійснює свій внесок в її утворення, а величина вартості вимірюється граничною корисністю одного з цих факторів при незмінній величині двох інших. Представники неокласичної економічної теорії також висунули теорію загальної економічної рівноваги, згідно з якою механізм вільної конкуренції (насамперед ринкового ціноутворення) забезпечує «справедливу винагороду кожного з факторів виробництва і повне використання економічних ресурсів». Ця теорія найбільшого розвитку набула в працях англійських економістів А. Маршалла та А. Пігу. Певною мірою до цього напрямку можна віднести М. Тугана-Барановського. У межах «неокласичного відродження» важливу роль відіграє теорія монетаризму.

Монетаризм (англ. money — гроші). Як економічна теорія виник у середині 50-х років ХХ ст. у США. Згідно з цією теорією грошова маса в обігу відіграє визначальну роль у формуванні економічної кон'юнктури та встановленні причинно-наслідкових зв'язків між зміною кількості грошей і величиною валового національного продукту. Її лідер — глава чиказької школи політичної економії М. Фрідмен — виступає проти активного і широкомасштабного втручання держави в економіку, проти державних заходів стимулювання попиту. На його думку, державне регулювання економіки малоефективне через затримки між зміною грошових показників і реальних факторів виробництва, тому його слід замінити автоматичним приростом грошової маси в обігу.

Виходячи з кількісної теорії грошей, монетарної теорії економічного циклу, монетаризм гіпертрофовано розглядає роль грошової маси як визначальної ланки господарського механізму. Виражаючи інтереси найконсервативніших кіл монополістичного капіталу, монетаризм намагається ліквідувати або вкрай обмежити соціальні програми держави, виступає за масове безробіття як засіб боротьби з інфляцією. Фрідмен намагався обґрунтувати поняття «природний рівень безробіття», а саме безробіття вважав добровільним явищем. Рецепти монетаристської школи значною мірою втілені в програмах Міжнародного валютного фонду. Нав'язуючи їх республікам колишнього СРСР як умову надання кредитів, експерти цього фонду (як й інших міжнародних організацій) спрощено обґрунтовували шляхи виходу цих країн з глибокої

економічної кризи, не враховуючи національної специфіки кожної з них, їх історичні традиції. Такі рецепти намагались втілити у практику керівники Національного банку України, майже всі уряди країни з часу проголошення її державної незалежності.

Загалом погляди неокласичної школи політичної економії з різними течіями, напрямками отримали в економічній літературі назву *лібералізм* (лат. *liberalis* — вільний). В економічній науці лібералізм — це сукупність поглядів, основним змістом яких є заперечення необхідності втручання держави в економічне життя й розуміння механізму стихійного ринку як єдиного ефективного регулятора господарських процесів. За державою лишається функція охорони існуючої системи. Ідеї економічного лібералізму ґрунтовно розробив А. Сміт. Він виступав проти скасування залишків регламентування промисловості й торгівлі (насамперед зовнішньої) державою.

Позитивне у цих поглядах те, що вони були спрямовані проти феодальних порядків, надмірної цехової регламентації. Найяскравіше ідеї економічного лібералізму виражені у сформульованому Ж.-Б. Сеєм законі, згідно з яким пропозиція породжує власний попит, а капіталізм здатний без втручання держави стихійно й автоматично відновлювати економічну рівновагу.

Методологічною основою лібералізму є принцип індивідуалізму, згідно з яким повинна існувати природна свобода людини від суспільства, а відстоювання інтересів окремими індивідами веде до задоволення суспільних інтересів, до суспільного добробуту. Конкретизацією принципу індивідуалізму був лозунг «*laissez-faire*» — «нехай кожний іде своїм шляхом». Такі погляди значною мірою відображали специфіку капіталізму епохи вільної конкуренції.

Сучасні послідовники економічного лібералізму (американські вчені Л. Мізес та Ф. Хаєк), тобто неолібералісти виступають навіть проти робочого законодавства (регулювання тривалості робочого дня, встановлення мінімальної зарплати тощо). Деякі вітчизняні економісти-реформатори підтримують ці ідеї стосовно економіки України. Вони розробили й відповідні практичні рекомендації, що в умовах перебування при владі більшості недостатньо компетентних урядів (після проголошення державної незалежності) призвело до розвалу державного управління економікою і завдало народному господарству великих збитків.

Ідеї економічного лібералізму панували до кризи 1929—1933 рр. На зміну їм прийшло вчення Дж. Кейнса,

стрижнем якого, як зазначалося вище, є необхідність широкомасштабного втручання держави в економіку, неспроможність ринкового механізму подолати кризи, безробіття та інші глибокі вади цього ладу, існування якого неможливе без виконання державою різноманітних функцій.

Інституціоналізм. Як один із напрямів західної економічної думки виник наприкінці XIX — на початку XX ст. (лат. *institutum* — установа). Заперечував обумовленість розвитку людського суспільства виробничими відносинами (відносинами власності), рушійною силою визнавав психологічні, соціально-правові фактори. Засновниками інституціоналізму були американські науковці Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Гамільтон, англійський економіст А. Гобсон та ін. Веблен, наприклад, розглядав життя людини як боротьбу за існування, а отже процес відбору і пристосування. Аналогічно, на думку інституціоналістів, у процесі розвитку суспільства відбувається процес природного відбору інститутів, система яких (держави, корпорації, норми етики, моралі, звичаї, права тощо) утворює своєрідну культуру і визначає тип цивілізації. Самі інститути є особливими формами життя (в тому числі господарського), людських зв'язків і відносин, що мають сталий характер, формують у суспільстві духовні якості та властивості. У свою чергу, інститути є також важливими факторами відбору.

Представники інституціоналізму виступили з різкою критикою маржиналізму, неокласичної теорії ринкової рівноваги з її методологічним принципом граничної корисності та продуктивності (вважали їх формалізованими абстракціями), обмеженості ринку та ринкової рівноваги як універсального механізму розподілу обмежених ресурсів і самого капіталізму. Вони стверджували, що класичне суспільство вільної конкуренції XIX ст. перестало відповідати реаліям сучасності, а ринок перетворився лише на один з економічних інститутів. Іншими елементами таких інститутів стали корпорація, держава.

Корпорація, в якій відбувається відокремлення власності від управління і здійснюється планомірний розвиток в єдності зі стихією дрібного та середнього підприємництва, утворює якісно новий елемент економічних інститутів. Але ключовим економічним інститутом і основою сучасного їм суспільства, нової системи представники інституціоналізму вважали державу, яка здійснює активну соціальну політику, застосовує індикативне планування та регулювання господарського життя, а ідеалом суспільства проголошували державу, соціального благо-

денства. Для цього, на їхню думку, потрібен соціальний контроль.

Аналізуючи корпорацію, прихильники інституціоналізму значну увагу приділяли процесу відокремлення власності від контролю за виробництвом, ввели поняття «абсентеїстської» власності (власності, якої немає, яка розсіюється серед акціонерів, що втрачають контроль над засобами виробництва), що призвело до принципових змін у системі управління виробництвом.

Це управління здійснює не підприємець, а управляючі, які дбають про свої вузькогрупові інтереси і контролюють корпорації. Таку систему американський економіст Г. Мінз називає колективним капіталізмом. Найлогічніше завершення ця ідея отримала в теорії «техноструктури» Дж. Гелбрейта, до якої він відніс професіональних керівників (управляючих), починаючи з вищих менеджерів до керівників нижчої ланки — бригадирів, майстрів, осіб, що займаються рекламою тощо. Представники сучасного інституціоналізму — американські вчені Д. Белл та Дж. Гелбрейт — головною рушійною силою суспільного прогресу вважали впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. Найпрогресивнішими ідеями прихильників сучасного інституціоналізму є необхідність участі трудящих у власності та управлінні виробництвом, надання їм соціальних гарантій, а влади — гуманітарній інтелігенції. Заслужують на увагу також їхні думки про еколого-економічне виживання людства.

Кейнсіанство та його еволюція. Це один із провідних напрямів сучасної економічної теорії. Назву отримав від імені відомого англійського економіста Джона Кейнса (1883—1946), який найбільш повно усвідомлював, що без активного втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів, без істотного розширення функцій держави капіталізм неспроможний надалі існувати, неможливо «уникнути повного руйнування існуючих економічних форм». Кейнс одним із перших у західній економічній науці обґрунтував макроекономічний підхід до аналізу соціально-економічних процесів, оперуючи такими глобальними категоріями, як національний дохід, сукупні інвестиції, споживання, зайнятість, нагромадження та ін., розглядає їх у взаємодії та функціональних зв'язках.

На відміну від своїх попередників, Кейнс стверджував, що рівноваги в економічній системі неможливо досягти через механізм вільної конкуренції, рухливість ка-

підгалузі тощо, рівновага — рідкісний випадок в економіці. Щоб наблизитися до неї, необхідно насамперед регулювати попит шляхом підвищення ефективності інвестиційних процесів з боку підприємств і держави (головну роль у цьому процесі він відводив державі — ефект мультиплікатора). Розширення функцій держави, на думку Кейнса, необхідні для боротьби зі зростанням безробіття, кризами, за раціональне використання трудових ресурсів. Збільшення приватних інвестицій держава повинна регулювати здешевленням кредиту. Від загальної суми інвестицій залежать обсяг національного доходу, зростання зайнятості, урівноваження попиту і пропозиції. Тому Кейнс вважав за доцільне збільшувати державні витрати на військові цілі.

Його прихильники виступали за активізацію процесів перерозподілу національного доходу, збільшення соціальних виплат, за антикризове та антициклічне регулювання. Всі ці заходи прискорили розвиток економіки, послабили гостроту й глибину економічних криз, соціальну напруженість у суспільстві. Водночас таке стимулювання попиту призвело у 70-ті роки до високого рівня інфляції, поглиблення диспропорцій в економіці й на ринку праці, зростання дефіциту державного бюджету тощо. Тому сучасні послідовники Кейнса відмовляються від ортодоксальних положень його вчення, обстоюють необхідність державного регулювання сукупного попиту в органічному взаємозв'язку з пропозицією і доходами, посилення методів монетарного регулювання (Д. Робінсон, П. Срафа та ін.). У політиці доходів вони вбачають засіб розв'язання таких найболючіших проблем економіки, як інфляція та зайнятість.

Чимало послідовників Кейнса виступають за необхідність довгострокового регулювання економіки у формі національного планування, за активнішу участь держави в структурній перебудові економіки, в координації економічної політики у міжнародному масштабі. Окремі раціональні сторони кейнсіанства (активізація інвестиційних процесів з боку держави, зростання зарплати під контролем держави тощо) слід використовувати в Україні з метою поступального розвитку народного господарства.

Посткейнсіанство. Течія розвитку західної економічної науки, що розглядає теорію Кейнса лише як один із елементів нової системи економічних поглядів, разом з поглядами представників інституціонального напрямку (їхніх теорій ринків та ціноутворення), з деякими поло-

женнями К. Маркса з проблем відтворення за-
 му. Найвідомішими економістами цієї течії є
 вуд (США), Д. Робінсон (Англія), Л. Пазін
 ін. Критикуючи положення неокласичної теорії,
 чаючи неспроможність ринкової системи забезпечити
 більне економічне зростання і розрив між зарплатою та до-
 леми, вони намагаються розробити теорію економічного
 цтва і розподілу продуктів, в якій зростання, норма нагромад-
 зростання, норма нагромадження і розподілу національного

Значну роль пост-
 шей та грошово-кредитної системи забезпечує стабільність гро-
 процес відтворення національного продукту. У теорії
 монополістичного капіталізму грошова функція пов'язана з
 стабільністю грошової одиниці, що в свою чергу впливає на

по-
 угода,
 стани.
 зростан.

Чима, гострок, глибл, на ро-
 На дум- шової, в витрат, льсон, ки, аль-п.

номі... талістів у створення...

Загальні основи економічного розвитку

Відповідно до теорії неокласичного синтезу рішення
 підприємств про інвестування значною мірою залежать
 від величини відсоткових ставок на позичковий капітал.
 Якщо на ринку позичкових ставок затримати ці ставки підвищать
 няться, підприємці можуть затримати інвестиції у ви-
 цінні папери. При зниженні відсоткових ставок підприємці
 ротний механізм незалежно від того, чи підприємці при-
 нання за допомогою власних грошових ресурсів або придба-
 високого доходу. Теорія інституціоналізму вводить у ви-
 грошової маси для зростання грошової маси. Цілесп-
 за умов домінування грошової маси грошові ресурси виступають як фактор
 (що враховує загальні тенденції економіки); за оптимальне поєд-
 ажелів регулювання економіки (а в його межах еко-
 роль функціонуючих капіталів і грошової маси у створенні
 й додаткової вартості тощо.

Запитання. Завдання

1. Які основні ідеї сповідував меркантилізм?
2. Які позитивні та негативні сторони класичної політекономії?
3. Що є найціннішим у марксистській політичній економії та які ідеї Маркса виявилися помилковими?
4. Розкрийте найважливіші особливості маржиналізму.
5. У чому полягає сутність неокласичної економічної теорії?
6. Які найпрогресивніші ідеї проголошує інституціоналізм?

1.3. Економічний прогрес: основні критерії та рушійні сили

З виникнення політичної економії представники різних напрямів, шкіл і течій намагалися з'ясувати рушійні сили розвитку економіки. Так, причини розвитку суспільства, в тому числі економіки, вони вбачали у зростанні населення, географічному середовищі, прогресі техніки, психобіологічних, соціально-правових факторах та ін. З'ясування цих причин має велике теоретико-пізнавальне та практичне значення, зокрема допомагає виробити науково-практичні рекомендації для стабільного і прискореного розвитку продуктивних сил.

Сутність і критерії економічного прогресу

Сутність економічного прогресу. Поняття «прогрес» походить від латинського слова *progressive*, що означає рух вперед, поступальний розвиток суспільства по висхідній лінії, від менш досконалих до більш досконалих форм. З цього погляду економічний прогрес означає поступальний розвиток усієї економічної системи, кожного її елемента: продуктивних сил і техніко-економічних відносин (а водночас технологічного способу виробництва), виробничих відносин, або відносин економічної власності, та господарського механізму. Конкретніше

прогрес технологічного способу виробництва виражається в переході від способу виробництва, заснованому на ручній праці, до способу виробництва, що ґрунтується на машинній праці, а від нього — до технологічного способу виробництва, в основі якого лежить автоматизована праця. Рух уперед у межах виробничих відносин знаходить концентрований вияв у еволюції типів і форм власності: від індивідуальної до колективної (у різних її видах і ступенях зрілості), від колективної — до державної та наддержавної (або інтегрованої) форми власності. Прогрес господарського механізму виражається в еволюції ринкових важелів управління економікою, поступовому переході його до державного, до раціонального поєднання державних і ринкових важелів, а згодом до наднаціональних форм і методів управління економікою в межах регіональних об'єднань.

Економічний прогрес — основа суспільного прогресу, складовими елементами якого (крім економічної) є соціальна, правова, політична, національна, культурна, духовна та інші сторони прогресу. Загалом такий рух уперед виражається в послідовній зміні суспільно-економічних формацій. Загальною тенденцією історичного розвитку є поступовий перехід від суспільних систем, зумовлених природними факторами (географічним середовищем, кількістю населення), до складніших систем, прогрес яких забезпечується зростанням кількості факторів і джерел розвитку. Так, у сучасних умовах якісно новими факторами суспільного, у тому числі економічного, прогресу є науково-технічний прогрес, раціональне державне регулювання економіки, дух народу, енергія й активність нації, національна психологія та свідомість людей.

Розрізняють два основні типи економічного розвитку: екстенсивний та інтенсивний.

За *екстенсивного типу* економічне зростання досягається шляхом кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед факторів виробництва, за незмінного рівня його технічної основи. Наприклад, для збільшення випуску продукції вдвічі у дію вводять удвічі більше машин, верстатів, устаткування такої ж якості, застосовують удвічі більше робочої сили такої ж кваліфікації та рівня освіти, такі ж форми організації праці, сировина тощо. У цьому разі продуктивність праці й ефективність залишаються незмінними.

За *інтенсивного типу* економічного зростання збільшення масштабів випуску продукції досягається шляхом якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил, насамперед речових і особистісних факторів виробництва.

ва. Основою інтенсифікації є науково-технічний прогрес (НТП), а в наш час революційна форма його розвитку — НТР, що розгортається. Інтенсифікація виробництва знаходить своє вираження у зростанні суспільної продуктивної сили праці (тобто у збільшенні виходу кінцевої продукції з кожної одиниці залучених у виробництво ресурсів за економії живої, уречевленої праці), у підвищенні якості продукції, ефективності виробництва.

У процесі розширеного відтворення відбувається поєднання інтенсивних і екстенсивних факторів економічного зростання. Тому розрізняють переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип такого зростання. Оскільки більшість джерел екстенсивного зростання (земля, корисні копалини, вільні трудові ресурси тощо) надзвичайно обмежені, а для суспільства властиве прогресивне економічне зростання, необхідно переходити до переважно інтенсивного його типу. Це означає рішучий перехід до працезаощаджуючих, фондозаощаджуючих і ресурсозаощаджуючих технологій зростання ефективності виробництва.

Основні критерії економічного прогресу. Результат економічного прогресу — реальні досягнення в процесі економічного зростання. Такі досягнення є критеріями соціально-економічного прогресу. Оскільки суспільний спосіб виробництва містить низку структурних елементів, то економічний прогрес має різні критерії виміру.

Двома основними сторонами суспільного способу виробництва, як уже зазначалось, є продуктивні сили і виробничі відносини, або відносини економічної власності. Оскільки продуктивні сили є його змістом, відносини власності — формою, а визначальним у співвідношенні цієї пари категорій є зміст, то розвиток продуктивних сил виступає найбільш загальним критерієм економічного прогресу. Залежно від цього відбувається перехід від одного суспільного ладу до іншого, однієї стадії, фази — до іншої. З розвитком продуктивних сил зростають продуктивність праці, національне багатство, з'являються нові виробництва, джерела енергії, продукти тощо.

Залежно від структури всієї системи продуктивних сил відбувається конкретизація найвищого, узагальнюючого критерію. Тому слід розрізняти такі критерії економічного прогресу, як рівень розвитку робочої сили, засобів праці, науки, форм і методів організації виробництва, використовуваних людьми сил природи, інформації. Наприклад, рівень розвитку робочої сили визначається її

загальноосвітньою та професійною підготовкою, ступенем розвитку розумових здібностей тощо. Рівень розвитку засобів праці характеризується продуктивністю, здатністю замінювати працю людини та іншими показниками.

Водночас розвиток продуктивних сил як найбільш загальний критерій економічного прогресу характеризує лише одну, хоч і провідну, сторону суспільного способу виробництва. Тому слід визначити його основний або вищий критерій. Оскільки головною продуктивною силою є людина, яка одночасно виступає і продуктивною силою, і носієм виробничих відносин, суб'єктом відносин власності, то головним критерієм суспільного способу виробництва є розвиток людини, її потреб, інтересів, цілей. З цього погляду відмінність між різними способами виробництва полягає в тому, що у деяких із них економічний прогрес підпорядковується переважно розвитку лише певного класу (навіть окремої верстви, прошарку), а в інших прогрес продуктивних сил може підпорядковуватися розвитку більшості населення, трудящих. Ця мета реалізується в дії основного економічного закону.

Оскільки сутністю людини є вся сукупність суспільних відносин (до цієї сукупності, як уже зазначалося, належать економічні, юридичні та інші відносини), то розвиток людини — головний критерій усього суспільного прогресу. Особа повинна розвинути всі свої сутнісні сили, здібності не лише в економічній системі, а й у сфері соціальних, політичних, національних, культурних відносин.

Фактори, що належать до продуктивних сил, групуються залежно від рівня технічної оснащеності праці, розвитку НТП, глибини спеціалізації, кооперації праці, інтенсивності, ступеня розвитку сутнісних сил людини, її здібностей тощо. Тому зростання продуктивності праці є лише іншим вираженням економії часу, яку К. Маркс називав першим економічним законом, що відображає найбільш загальну основу і внутрішню логіку економічного прогресу, джерела і способи підвищення ефективності виробництва.

Оскільки *закон економії часу* — загальний економічний закон (тобто діє в усіх суспільних способах виробництва), а отже, розкриває сутність прогресивного розвитку лише технологічного способу виробництва, то його змістом є економія живої й уречевленої праці. Залежно від ступеня розвитку технологічного способу виробництва, і насамперед системи продуктивних сил, економію часу зумовлюють прогресивні зміни в кожному з елементів цієї системи (засабах праці, предметах праці, робочій си-

лі, науці, формах і методах організації праці, інформації, використовуваних людьми силами природи), а також зміни у техніко-економічних відносинах або в її речовій формі — спеціалізації, кооперації, комбінуванні виробництва, його концентрації тощо. У свою чергу, в межах кожного елемента системи продуктивних сил і техніко-економічних відносин можна виділити фактори, які зумовлюють економію часу. Щодо основної продуктивної сили така економія залежить від рівня освіти, кваліфікації, розвитку творчих здібностей людини, її психологічного, емоційного стану тощо.

Внаслідок дії закону економії часу, підвищення продуктивності праці зростає додатковий продукт. Це створює умови для розширеного відтворення речових і особистісних факторів виробництва, всієї системи продуктивних сил, для збільшення вільного часу, розвитку культури, мистецтва, а отже, для здійснення не лише економічного, а й соціального прогресу, для вдосконалення всієї системи суспільних відносин. Завдяки цьому зростання додаткового продукту є важливим критерієм економічного прогресу, конкретизує його попередні критерії.

Критерії техніко-економічного прогресу завжди перебувають у суперечності з критеріями соціально-економічного і суспільного прогресу. До критеріїв соціально-економічного прогресу, які відображають розвиток відносин економічної власності, належать ступінь економічної свободи безпосередніх виробників, їх власність на свою робочу силу, самостійність (відносна) підприємств, участь в управлінні тих, хто створює матеріальні та нематеріальні блага, частка безпосередніх виробників у національному доході, національному багатстві країни, розвиток розумових, творчих здібностей людини, її потреб, інтересів та ін. До критеріїв соціального прогресу, які відображають розвиток усієї системи суспільних відносин, належать ступінь соціальної, політичної, юридичної свободи безпосередніх виробників, їх можливості впливати на ідеологію, національні відносини, користування багатствами культури, надбаннями мистецтва тощо.

Упродовж розвитку людського суспільства суперечність між критеріями техніко-економічного і соціально-економічного прогресу неодноразово набувала антагоністичних форм. Так, відсутність у рабів власності на свою робочу силу, економічної свободи, жорстока експлуатація рабської праці супроводжувалися розквітом культури і мистецтва у Давній Греції та Римі. Проте примусове поєднання безпосередніх виробників із засобами виробництва, відсутність у них матеріальної зацікавленості в ре-

зультатах своєї праці, зумовлена відсутністю власності на робочу силу, на засоби виробництва, призвели до загибелі рабовласницького ладу в Римській імперії, до нападу її культури та мистецтва.

Техніко-економічний прогрес, зростання продуктивності праці, досягнуті на стадії домонополістичного капіталізму за рахунок вузької, однобічної спеціалізації найманих робітників (мануфактурний період і машинне виробництво), увійшли в антагонізм з такими критеріями соціально-економічного прогресу, як необхідність всебічного розвитку людини, її творчих здібностей, надзвичайно низька частка найманої праці в утвореному нею національному доході тощо.

На сучасному етапі НТР особливо актуальною є проблема гуманізації техніко-економічного прогресу, органічного поєднання економічної та соціальної ефективності, відновлення, збереження і примноження загальнолюдських цінностей. Для досягнення органічної єдності техніко-економічного, соціально-економічного і соціального прогресу необхідно, щоб головною метою їх розвитку була людина, розквіт її сутнісних сил, потреб, інтересів, добробуту.

Рушійні сили і фактори економічного прогресу

Розвиток суперечностей — джерело прогресу. Г. Гегель називав суперечність принципом будь-якого розвитку, саморуку. І справді, існувати — означає перебувати в русі. З цього погляду рух — це суперечність, єдність суперечностей. Тому суперечність, по-перше, є джерелом саморуку, його рушійною силою. Виникнення суперечностей спричинене наявністю загальних зв'язків, залежностей і зумовленостей всередині певної матеріальної системи, взаємодією різних сторін, властивостей, тенденцій, якостей у межах суперечностей. Взаємодія протилежних сторін характеризується їх взаємопроникненням, взаємозумовленістю, взаємозапереченням. Від сутності кожної зі сторін суперечності, її структури, характеру взаємозв'язку окремих елементів залежать відносини між протилежними сторонами, їх взаємна боротьба і взаємодія.

По-друге, кожна суперечність проходить у своєму розвитку такі послідовні етапи: тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт і ступінь розв'язання суперечності, перехід її у вищу форму свого розвитку. Найшвидше економічний прогрес здійснюється на перших трьох етапах еволюції суперечності. Рух суперечності відбува-

ється насамперед внаслідок більшої активності заперечувальної, революційної сторони. Такою стороною в межах суспільного способу виробництва є продуктивні сили, а серед них головна продуктивна сила — людина. Тому прогрес суспільства, у тому числі економічний, — це діяльність людей, які ставлять перед собою мету і досягають її. В основі цілей людини лежать потреби та інтереси. На зорі людського суспільства окрема особа не могла вижити в боротьбі з природою. Тому об'єднання людей у ранню первісну общину (первісні комуні) було спрямоване на спільне збирання дарів природи (плодів, ягід, коренів, дрібних тварин тощо). Пізніше основною формою їх діяльності стало полювання. Для цього потрібно було спільними силами виготовляти найпростіші знаряддя праці (ручне рубило, кам'яну сокиру, спис). Стимулом до праці було просте задоволення найелементарніших потреб в існуванні, виживанні. Так на ранніх етапах існування людського суспільства виникла суперечність між виробництвом і споживанням, що є рушійною силою розвитку виробництва, незалежно від її суспільної форми у межах певного способу виробництва. В процесі виробництва виникають нові потреби, породжуючи ідеальний образ ще не існуючих продуктів, і тим самим стимулюють їх виробництво в майбутньому.

З розвитком продуктивних сил, особливо з появою додаткового продукту, утворенням класів, розвитком товарно-грошових відносин між виробництвом і споживанням виникають такі проміжні форми, як обмін і розподіл. Тому слідом за суперечністю між виробництвом і споживанням виникають суперечності між виробництвом і розподілом, розподілом і споживанням, обміном і споживанням, розподілом і обміном тощо. Їх розвиток безвідносно до конкретної суспільної форми стає джерелом економічного прогресу. В межах певного суспільного способу виробництва вони набувають специфічних форм розвитку.

Оскільки людина є суб'єктом продуктивних сил і виробничих відносин, або відносин економічної власності, і ці дві сторони способу виробництва становлять різні сторони суспільного індивіда, а відносини між людьми в більшості суспільно-економічних формацій розвиваються у формі взаємодії між класами, то джерелом і рушійними силами економічного прогресу є взаємодія і боротьба між класами (їх інтересами, потребами, цілями), соціальними групами, прошарками тощо.

Коли йдеться про взаємодію двох сторін суспільного способу виробництва, то саме поняття взаємодії вказує на

активність кожної з них. Це означає, що кожен крок у розвитку продуктивних сил загалом або окремого їх елемента через систему техніко-економічних відносин або певні їх сторони впливає на еволюцію виробничих відносин, або відносин економічної власності, окремі ланки цих відносин. У свою чергу, зміни у виробничих відносинах стимулюють (або гальмують) розвиток продуктивних сил. Але визначальною, активнішою і революційною стороною суспільного способу виробництва є продуктивні сили. Їх розвитку притаманні внутрішні закони, суперечності. Оскільки змістом продуктивних сил є ставлення людей до природи, то використання людьми сил природи в процесі праці, суперечність між людиною і природою, намагання людей пристосувати до своїх потреб нові джерела енергії, корисних копалин тощо є внутрішнім джерелом розвитку самої системи продуктивних сил.

Ця система в усіх суспільно-економічних формаціях складалася з робочої сили, засобів праці, предметів праці, використовуваних людьми сил природи. Суперечності між ними також становлять внутрішнє джерело розвитку цієї сторони суспільного способу виробництва. Ці суперечності виявляються у формі потреб людей, їх інтересів і мотивів розвитку (схема 2.)

Вихідною точкою перевороту в технологічному способі виробництва, у взаємодії людини з технікою були засоби праці, а сама промислова революція почалася з машини-знаряддя, або робочої машини, в текстильній промисловості. Винайдення такої машини, з одного боку, розв'язало суперечність між технікою і людиною, оскільки кількість знарядь праці, якими одночасно орудує робоча машина, звільняється від обмежень, властивих ручному знаряддю робітника. З іншого боку, поява робочої машини ввійшла в технічну суперечність із двигуном, що тоді існував, зумовивши революцію в паровій машині. Крім того, вона сприяла революційним змінам в обробці сировини, зокрема винайденню вовночесальних машин.

Ці суперечності водночас поповнювалися специфічними соціальними формами, боротьбою основних класів. Так, боротьба найманих робітників за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня тощо змусила капіталістів впроваджувати нову техніку, щоб позбавити їх змоги вести страйкову боротьбу або послабити її вплив. Саме таким чином були винайдені сельфактори у прядінні, вовночесальні та інші машини.

Згодом переворот у технологічному способі виробництва, що здійснюється в одній із сфер виробництва, зумовлює переворот в інших сферах. Ця своєрідна ланцюгова

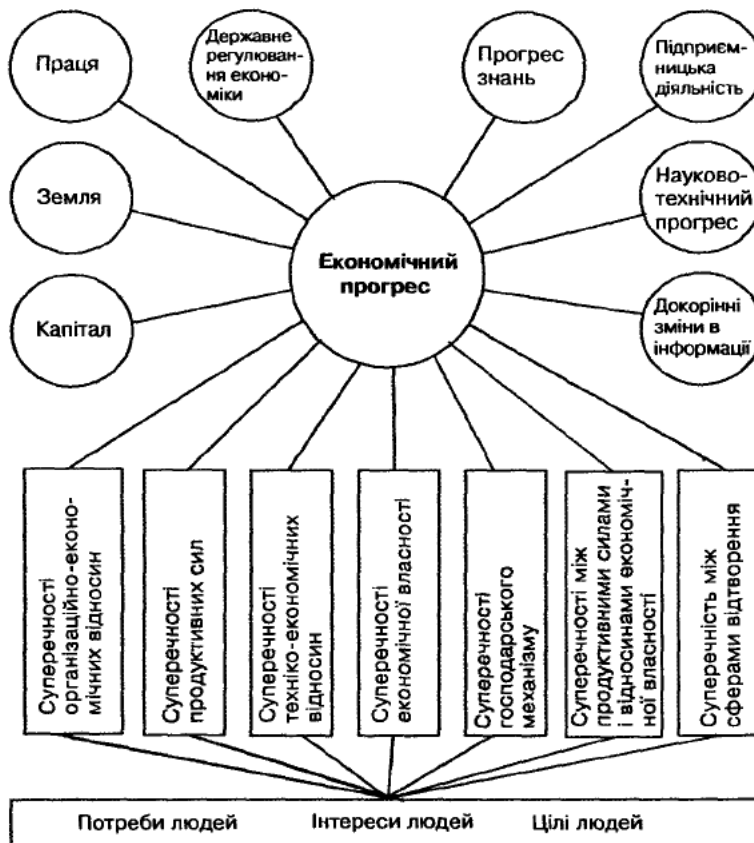

Схема 2. Фактори економічного прогресу

реакція в розвитку продуктивних сил відбувається внаслідок існуючої системи суспільного поділу праці, тісного взаємозв'язку між різними галузями промисловості, кількісних та якісних пропорцій в їх розвитку.

У межах системи продуктивних сил важливою рушійною силою є змагання між людьми в процесі їх спільної праці. Воно доповнюється специфічними суспільними формами. Ними в умовах капіталізму є конкуренція (між робітниками і капіталістами та всередині кожного з цих класів).

Значну самостійну роль серед рушійних сил економічного прогресу відіграють виробничі відносини, або відносини економічної власності. Оскільки вони розвиваються відносно самостійно в межах суспільного способу

виробництва, тобто частково незалежно від розвитку продуктивних сил, мають свої закономірності розвитку, специфічні суперечності, то рух цих суперечностей стає окремою рушійною силою економічного прогресу. До них належать суперечності між різними типами і формами власності. Чим більше їх в межах певного способу виробництва, тим сильніші рушійні сили й джерела економічного прогресу.

Значну, відносно самостійну роль серед рушійних сил даної форми прогресу відіграють і техніко-економічні відносини, зокрема оптимальне співвідношення між спеціалізацією, концентрацією, комбінуванням виробництва тощо.

Але найважливішою рушійною силою економічного прогресу в межах суспільного способу виробництва є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами, або відносинами економічної власності. Найдинамічніші елементи продуктивних сил у сучасних умовах — це людина (в її межах — робоча сила), наука, засоби праці. Тому в процесі свого розвитку вони першими вступають у суперечність, конфлікт з відносинами власності.

Кожен з елементів, у свою чергу, складається з відповідних компонентів (наприклад, наука — з фундаментальної і прикладної науки). Компонентами робочої сили у наш час є рівень освіти, кваліфікації, культури, психологічний стан тощо. Найбільш динамічні та революційні елементи робочої сили першими вступають у конфлікт з існуючими відносинами економічної власності. Це зумовлює процес переростання робочою силою або наукою домінуючих у даний час типу або форми власності, перехід до якісно інших, розвинутіших в межах суспільного способу виробництва. Переростання окремими компонентами робочої сили, науки тощо певних типів чи форм економічної власності й поява внаслідок цього більш розвинутих призводять до того, що адекватними для розвитку певного елемента продуктивних сил, а отже і всієї її системи, стають одночасно декілька конкретних типів і форм економічної власності в межах одного суспільного способу виробництва. Такий механізм взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин передбачає наявність різних форм і методів часткового і тимчасового розв'язання економічних суперечностей у межах одного й того самого суспільного способу виробництва.

Основними методами розв'язання економічних суперечностей суспільного способу виробництва є:

1. Створення якісно нових форм руху для попередніх суперечностей. Це означає водночас певне пристосування виробничих відносин, відносин економічної власності до рівня й характеру розвитку продуктивних сил. Так, внаслідок загострення суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами у першій половині XIX ст. виникає і швидко розвивається акціонерна власність.

2. Економічні кризи. Залежно від їх глибини і сфери поширення (кризи надвиробництва товарів, фінансові, кризи кредитної системи та ін.) здійснюється часткове (коли криза охоплює одну зі сфер господарства, окремі галузі або їх групу) і тимчасове або більш повне розв'язання економічних протиріч. Через деякий час ці протиріччя знову вступають у фазу власне суперечності, конфлікту, загострюються до краю і готують нову економічну кризу.

3. Господарський механізм, насамперед діяльність держави.

Господарський механізм — система управління економікою шляхом свідомого використання економічних законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, послаблення їх гостроти, механізм узгодження економічних інтересів тощо.

4. Кількісний метод. У процесі переростання продуктивними силами або їх окремими елементами меж певної форми економічної власності в умовах суспільного способу виробництва спочатку відбуваються переважно кількісні зміни, тобто нагромадження більшої суми грошей, засобів виробництва та ін., що створює передумови для розвитку окремих елементів продуктивних сил. І лише через певний час кількісні зміни зумовлюють появу нової якості — розвинутішої форми економічної власності. Розвиток цих процесів здійснюється відповідно до вимог закону переходу кількості в якість і навпаки.

5. Процес діалектичного заперечення в межах суспільного способу виробництва. Поява якісно нових, розвинутіших типу або форми економічної власності в межах одного суспільного способу виробництва означає водночас процес діалектичного заперечення попередніх, менш розвинутих типів і форм такої власності, тобто не повне усунення останньої, а часткове, зі збереженням її позитивних якостей і одночасним перетворенням на залежну, підпорядковану вищому типу або формі економічної власності. Так зберігаються позитивні властивості всіх існуючих типів і форм економічної власності, завдяки чому відбувається пристосування виробничих відно-

син до рівня, характеру й структури продуктивних сил, здійснюється економічний прогрес.

Фактори економічного прогресу. В сучасній спеціальній літературі поняття «фактори економічного прогресу» і «фактори виробництва» розглядають здебільшого як тожні, тобто вважають їх джерелами національного доходу, зокрема прибутку.

У працях західних науковців ще другої половини ХІХ ст. (зокрема Ж.-Б. Сея) міститься теза про те, що трьома основними факторами виробництва, кожний з яких створює його власнику особливий вид доходу, є капітал, земля і праця. Згідно з теорією продуктивності капіталу кожен із факторів має фізичну продуктивність, створює свою частину доходу. Капітал, під яким розуміють переважно засоби виробництва, приносить капіталісту прибуток, земля — ренту землевласникові, а праця — платню робітникові. Звідси випливає, що кожен член суспільства отримує по справедливості й експлуатація відсутня. Англійський економіст А. Маршалл на початку ХХ ст. разом з цими трьома факторами виділив четвертий — діяльність з організації виробництва, яка приносить платню керуючому виробництвом. Австрійський економіст К. Менгер найважливішим фактором економічного прогресу вважав прогрес знання про найефективніше використання факторів виробництва, ресурсів. Американський економіст Й. Шумпетер головним джерелом прибутку назвав здійснення підприємцем «нових комбінацій» щодо техніки і технології, створення нових товарів, освоєння нових джерел сировини тощо.

Марксистська політична економія чітко розмежовує фактори виробництва та джерела вартості, зокрема додаткової вартості. Єдиним джерелом вартості вважається праця, а засоби виробництва, у тому числі земля, — речовими факторами, але лише виробництва споживчої вартості, а не вартості. Робочу силу при цьому вважають особистісним фактором, який також бере участь у створенні споживчої вартості. Речові фактори виробництва ще називають природними, об'єктивними, а робочу силу — суб'єктивним фактором.

Речові фактори виробництва самі не є капіталом. Вони перетворюються на капітал лише тоді, коли служать засобом експлуатації найманої робочої сили, коли вони є матеріальним носієм певної суспільної форми, тобто певного виробничого відношення. Засоби виробництва в руках дрібного товаровиробника (фермера, ремісника тощо) не перетворюються на капітал. Засоби виробництва є ре-

човим фактором виробництва, беруть участь у створенні споживчої вартості товарів, але вартості, й відповідно додаткової вартості, не створюють. Їхня вартість лише переноситься на новостворений продукт конкретною працею найманого працівника. Наприклад, працею токаря на деталь, яку він виготовив, поступово і частково переноситься вартість токарного верстата. Фізичною продуктивністю, тобто здатністю самим створювати частину доходу, засоби виробництва не володіють.

Теорію факторів виробництва не підтримують багато західних економістів. Так, Ф. Махлуп (США) не вважає землю як безкоштовний дар природи капіталом. Капіталом у цьому разі є витрати на поліпшення якості землі. Ще точніше було б сказати, що відповідним фактором виробництва є праця людей, спрямована на поліпшення якості землі.

До сучасної системи продуктивних сил слід віднести форми та методи організації виробництва, науку та інформацію. Ці елементи є факторами, які сприяють перетворенню речовини природи відповідно до потреб людей, створенню матеріальних і духовних благ і зростанню продуктивності праці. Тому не самі названі фактори є джерелом певної частини національного доходу або додаткової вартості зокрема, а праця відповідної кількості людей у сфері науки, інформаційного забезпечення щодо вдосконалення форм і методів організації праці та ін.

Суперечки з приводу такого фактора, як засоби виробництва, між марксистською та буржуазною політекономією тривають понад півтора століття. Обидва напрями розвитку економічної науки не враховують важливий фактор, що може пояснити реальний стан речей з цієї проблеми. Йдеться про виникнення нової продуктивної сили в процесі взаємодії всіх елементів системи продуктивних сил, про комплексну дію всіх факторів зростання продуктивності праці, що породжує так званий синергічний ефект, нову якість у процесі системної взаємодії в межах складної органічної системи. Цю нову продуктивну силу на поверхні явищ окремі суб'єкти економічних відносин, як і багато науковців, можуть розглядати як фізичну продуктивність самих засобів виробництва, або як плату за ризик. Більше того, в процесі ускладнення системи продуктивних сил, появи у ній нових елементів синергічний ефект від їх комплексної взаємодії зростає. Ця об'єктивна закономірність може набирати химерних форм у свідомості учасників виробництва, у суб'єктів різних форм власності й породжувати концепції про дію нових

факторів виробництва, про нові джерела новоствореної вартості. Насправді єдиним джерелом новоствореної вартості, й прибутку зокрема, є лише праця в її різновидах.

НТР та її роль в економічному прогресі

Сутність НТР та її основні етапи. В історії розвитку техніки виділяють три основні етапи. Перший почався з виникненням первісного ладу, появою найелементарніших знарядь праці і тривав до кінця XVIII — початку XIX ст., тобто до виникнення машинного виробництва. Цей етап охоплює приблизно 3 млн років існування людського суспільства, а притаманний йому технологічний спосіб виробництва ґрунтується на ручній праці. Другий етап тривав до початку розгортання НТР і ґрунтувався на машинній праці.

На першому етапі техніка розвивалася на основі емпіричних знарядь і практичного досвіду людей. Головними віхами її розвитку в цей період було виготовлення знарядь праці з каменю, бронзи, а пізніше із заліза, що дало відповідну назву вікам: кам'яний, бронзовий та залізний. В умовах цього технологічного способу виробництва існували первісний, рабовласницький, феодальний і більша частина нижчої стадії розвитку капіталістичного ладу (з початку XVI до кінця XVIII ст.). Розвиток науки і техніки в докапіталістичних формаціях здійснювався відокремлено. І лише в XVI—XVIII ст. почався процес поступового зближення наукового й технічного прогресу.

НТП має еволюційну та революційну форми розвитку. Як загальноісторична закономірність він виник лише в період промислової революції кінця XVIII — початку XIX ст. Еволюційна форма розвитку характеризується поступовими кількісними та якісними змінами в розвитку науки і техніки, вдосконаленням традиційних видів техніки, виробництва. Революційна форма розвитку НТП означає появу принципово нових видів техніки, предметів праці, фундаментальних наукових відкриттів, їх практичне застосування та ін., тобто докорінну революційну зміну технологічного способу виробництва.

У ході першої промислової революції спеціалізація знарядь праці, інструментів в умовах мануфактурного розвитку капіталізму в промисловості поступово готує основу для появи спеціалізованих машин, переходу до другого етапу в розвитку техніки крупного машинного виробництва, до виникнення істотно нового технологічного способу виробництва.

Спочатку машина складалася з тих самих знарядь праці та інструментів, які використовувалися в мануфактурному виробництві. Але якщо раніше вони були в руках людини, то тепер стають органами машини. Це розв'язує техніко-економічну суперечність між людиною і знаряддям праці, про що йшлося вище.

Машина складається з: робочої машини, яка приводить у дію знаряддя праці; двигуна, що забезпечує машину енергією передавального механізму (або приводу), який служить для передачі енергії від двигуна до робочої машини. У промисловій революції XVIII — початку XIX ст. вихідним пунктом було винайдення робочої машини, що згодом зумовило докорінні зміни в інших частинах машини.

Хоча перші машини виникли на ґрунті поступового нагромадження емпіричних знань, але з цього часу техніка стає результатом цілеспрямованого вивчення законів природи, матеріалізації наукових відкриттів, наука починає перетворюватися на специфічну продуктивну силу. У свою чергу, технічний прогрес стає надзвичайно сильним стимулом розвитку науки. Науково-технічний прогрес означає якісні (еволюційні) та істотні (революційні) зміни засобів і предметів праці, технологій, форм і методів організації виробництва, використовуваних людьми сил природи, тобто існуючої системи продуктивних сил на основі досягнень науки, а також аналогічні зміни речової форми розвитку продуктивних сил — відносин спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації тощо. Ці зміни супроводжуються певними кількісними та якісними зрушеннями в розвитку робочої сили, змісті праці.

Подальший розвиток системи машин, перехід до комплексної механізації виробництва потребував значної кількості кваліфікованих робітників, верстатників, наладчиків, спеціалістів з виготовлення нової техніки тощо. Внаслідок цього зростає загальноосвітній рівень робітників. Наприкінці XIX — на початку XX ст. типовою була початкова освіта, а наприкінці 40-х — на початку 50-х років XX ст. — середня. Через це, а також завдяки зменшенню надмірного дроблення процесу виробництва, переходу до нових форм організації виробництва і праці та іншим факторам дещо послаблюється технологічне підпорядкування праці капіталом, технологічне відчуження найманих робітників, зростає інтерес до змісту праці, частково долається однобічний розвиток безпосередніх виробників, спостерігається певний прогрес у розвитку особистості.

Тіснішим стає взаємозв'язок наукового і технічного прогресу. Наприкінці XIX ст. з'являється перша наукова лабораторія в американській корпорації «Дженерал електрик». З часом такі лабораторії на гігантських монополістичних підприємствах стають типовими. Все це поступово створює матеріальні (об'єктивні) і духовні (суб'єктивні) передумови для такої революційної форми науково-технічного прогресу, якою є НТР, що розгорнулася в середині 50-х років XX ст.

Термін «науково-технічна революція» уперше ввів у науковий обіг Дж. Бернал у книзі «Світ без війни», що вийшла в колишньому СРСР 1960 р. З того часу з'явилося понад 150 визначень сутності НТР у працях науковців країн СНД. Сутність НТР вони найчастіше розглядають як передання функцій людини машині, як революцію в технологічному способі виробництва, як процес інтенсивного зближення науки, техніки й виробництва, як зміни в основній продуктивній силі. Щоб досягнути глибинну сутність НТР, слід попередньо з'ясувати суперечності технологічного способу виробництва.

Визначальними суперечностями в межах технологічного способу виробництва є:

1. *Суперечність між людиною і природою.* Ставлення людини до природи, їх взаємодія становить зміст системи продуктивних сил. Тому суперечність між людиною і природою є визначальною рушійною силою розвитку цієї системи. Технологія, як відомо, розкриває активне відношення людини до природи і безпосередній процес її життя, а весь історичний процес розвитку техніки можна зобразити як заміну людської сили силами природи.

2. *Суперечність між продуктивними силами та їх речовою формою,* тобто відносинами спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрацією тощо.

Виходячи з цього, глибинну сутність НТР коротко можна визначити як революційні зміни у взаємодії людини і природи, а також в системі продуктивних сил та їх речової форми. Оскільки система продуктивних сил охоплює засоби і предмети праці, науку, робочу силу, використовувані людьми сили природи, а в сучасних умовах все більшою мірою інформацію, то НТР зумовлює істотні зміни в кожному з цих елементів. Через те що кожний з елементів системи продуктивних сил перебуває в певних кількісно-якісних взаємозалежностях з іншими елементами, їх взаємодія (кожного з іншим окремим елементом і системою продуктивних сил загалом) також має характер суперечливої єдності.

Хоча суперечність між людиною і природою становить глибинну сутність техніко-економічної категорії «науково-технічна революція» і внаслідок цього належить до неантагоністичних суперечностей, проте за недотримання людиною законів природи вона може набувати конфліктних, антагоністичних форм розвитку. Оскільки людина є біосоціальною істотою, то в цьому разі відбувається деформація людської особистості, її деградація, поглиблюються суперечності всього суспільного способу виробництва, у тому числі суперечності в системі відносин власності.

Глибинна сутність НТР виявляється в її основних рисах (схема. 3). В них вона розгортається в цілісну систему, охоплює головні структурні елементи технологічного способу виробництва.

Схема 3. НТР та особливості її сучасного етапу

Основні риси НТР:

1. *Перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу.* Наука — це загальний духовний продукт суспільного розвитку, загальний інтелект, суспільне знання. Процес такого перетворення, як уже зазначалося, почав-

ся ще в період першої промислової революції, а завершився лише в епоху НТР. Його особливістю є випереджуче зростання науки в системі «наука — техніка — виробництво». У свою чергу, закономірність розвитку науки полягає в тому, що її прогрес у певний проміжок часу залежить від маси знань, успадкованих від попередніх поколінь, а в наш час — і від засвоєння, активної переробки наукових знань, набутих в інших країнах, від інтернаціоналізації науки.

Функцію безпосередньо продуктивної сили наука виконує насамперед традиційним шляхом, тобто через механізм реалізації наукових винаходів у машинах, робочій силі, предметах праці та інших елементах продуктивних сил, а також шляхом перетворення науки на самостійний фактор виробництва, на відносно самостійну рушійну силу економічного прогресу. Перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу супроводжується появою в ній функції управління виробництвом, розширенням меж продуктивної праці, сукупного виробника. У ході цього процесу поглиблюється також суспільний поділ праці, розширюються масштаби товарного виробництва тощо.

2. *Фундаментальні зміни в техніці* — штучно створених засобах праці, які посідають проміжне місце у взаємодії людини і природи. В історії розвитку техніки розрізняють три основні етапи: інструменталізація (знаряддя ручної праці), механізація (машинна праця) й автоматизація (автоматизована праця). Остання є матеріальною основою виникнення і розвитку нового сучасного технологічного способу виробництва. Центральною ланкою революційного перетворення в цей період є істотна якісна зміна робочих машин і поява четвертої ланки машин — автоматично керуючого пристрою, який долає обмеженість психофізичних можливостей людини як суб'єкта, що управляє, й істотно змінює роль людини в процесі виробництва. Отримуючи імпульс від розвитку науки, зокрема від відкриття нових властивостей матерії, розробки нової техніки, конструкційних матеріалів, джерел енергії та ін., техніка стає проміжною ланкою на шляху здійснення НТР і, у свою чергу, дає науці стимули розвитку.

Сучасна техніка все більше охоплює такі види трудової діяльності людини, як технологічна, транспортна, енергетична і контрольно-управлінська. Впровадження принципу нової техніки в процес виробництва безпосередньо впливає на предмети праці найновішої технології; на структуру речей на молекулярному, атомному та субатомному рівнях, що спричиняє якісні зміни у змісті праці людини, сприяє розвитку її сутнісних сил у процесі виробництва. Якщо в умовах машинного виробництва

мало місце технологічне підпорядкування праці капіталом, то автоматизована система машин є матеріальною основою для подолання техніко-економічного відчуження. Праця людини все більше замінюється працею машин, людина звільняється не лише від ручної праці, а й від виконавчих функцій, частково від функцій розумової праці нетворчого змісту. Відбувається перетворення процесу виробництва на науково-виробничий процес, який все більше ґрунтується на використанні потенціалу сил природи. В результаті функціонування автоматизованої системи машин людина виходить з безпосереднього процесу виробництва і стає поряд з виробництвом, а автомати, крім чисто виконавських функцій, все більше виконують функції контролю й управління. Так уперше за всю історію людської цивілізації людина починає виконувати функції, що відповідають її природі, а це створює небачений простір для розвитку її особистості, сутнісних сил.

3. Докорінні перетворення головної продуктивної сили — людини. Вони полягають у гармонійному поєднанні розумових, фізичних, психічних зусиль людини, в її духовному збагаченні. Докорінне перетворення робочої сили передбачає перевагу розумових зусиль, духовних здібностей людини в організації й управлінні виробництвом, високий рівень освіти і кваліфікації, що дає змогу швидко здійснювати перехід до інших видів праці, забезпечує професійну мобільність. Таке перетворення також означає, що серед потреб людини вирішальну роль відіграватимуть потреби у вільній і творчій праці, універсальному характері дій особи, у власному вдосконаленні її, виявленні талантів. Сюди також належать потреби у всебічному розвитку здібностей людини до сприйняття знань, максимально можливому продовженні активного життя. З цього моменту почнеться розвиток людини як самомети, або абсолютне виявлення її творчих обдарувань, всіх людських сутнісних сил. Особа, яка володітиме «безмежністю своїх потреб і здатністю до їх розширення» (К. Маркс), стане могутнім фактором економічного і суспільного прогресу, що, постійно збагачуючись, прискорюючись, за своїм ефектом перевершить сукупну дію всіх інших елементів системи продуктивних сил.

4. Докорінна зміна предметів праці, поява принципово нових видів матеріалів із наперед заданими властивостями. Вони створюються на основі синтезу використуваних раніше матеріалів і речей, що мають необхідні фізико-хімічні властивості. Так з'явилися композитні матеріали (поєднання металів і кераміки, скла й кераміки тощо), сплави різних металів, полімери, надчисті матеріали, хімічне волокно та ін.

5. *Впровадження принципово нових технологій*, створених на базі фундаментальних відкриттів: лазерних, плазмових, мембранних та ін. Їм властиві маловідходність, зростання продуктивності в десятки разів, висока якість продукції, екологічна чистота тощо.

6. *Революція у використуваних людьми силах природи*. Уперше таке широке використання мало місце під час промислової революції кінця XVIII — початку XIX ст., коли у безпосередньому виробництві були задіяні такі сили природи, як вітер, пара, електроенергія. В умовах НТР взаємодія людини і природи в ідеальному вигляді характеризується розвитком природничих наук (відбувається перехід на молекулярний, субмолекулярний та атомний рівні), що відкрило шлях до використання ядерної та термоядерної енергії. Розробляються методи використання енергії термоядерного синтезу, енергії Сонця, океанських припливів, підземного тепла Землі та ін.

7. *Початок інформаційної революції*. Її матеріальною базою є поява принципово нових засобів передавання інформації (космічні, волоконно-оптичні засоби зв'язку).

8. *Мультимедіа — завершальна риса НТР*. Тобто новітні інформаційні технології, які забезпечують об'єднання графічних образів, відео, звуку тощо за допомогою сучасних комп'ютерних засобів.

Розкриття основних рис НТР дає змогу розгорнуто, системно визначити її сутність, що полягає в таких революційних перетвореннях науки, техніки та технології, які зумовлюють докорінні зміни у взаємодії людини і природи, особистісних і речових факторів виробництва, системи продуктивних сил та їх речової форми, що, у свою чергу, детермінує принципові зміни ролі людини в суспільному виробництві, перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу.

Особливості сучасного етапу НТР та економічний прогрес. Із середини 70-х років почався новий етап розвитку НТР, пов'язаний передусім з електронною автоматизацією матеріального виробництва й обігу, науково-технічної творчості. Його вихідним пунктом є поява і розвиток мікропроцесорів на великих інтегральних схемах — мікропроцесорна революція (див. схему 3). Так, кристал площею 1 кв. см може за допомогою магнітних хвиль нагромаджувати до 5 млн біт інформації. Така мініатюризація основних блоків ЕОМ, у тому числі пристроїв пам'яті (або блоків пам'яті), дала змогу підключати їх до будь-якої машини і механізму як керуючу частину. Як результат — поява досконалих комп'ютерів, електронних блоків управління в побутовій техніці тощо.

Якісне поліпшення інформаційної місткості, надійності, швидкості роботи ЕОМ, її гнучкості й автономності (без втручання людини) послужили матеріальною основою для створення ЕОМ п'ятого покоління, спроможних «розуміти» мову людини, «читати» знімки, графіки та інші символи, що значно прискорює створення «штучного інтелекту». У США та деяких інших країнах проводять розробку суперкомп'ютера, що містить майже 1 млн мікропроцесорів і здійснюватиме 10^{10} операцій за секунду.

Для нормального функціонування таких ЕОМ необхідна велика кількість різних програм, за допомогою яких зовнішня інформація переводиться на цифрову мову. Цим видом інтелектуальної та професійної діяльності в США зайнято до 500 тис. фахівців, що свідчить про появу і швидке поширення нового виду професій, сприяє збільшенню відсотка осіб розумової праці.

Сучасний комп'ютер, доповнений відповідною технікою зв'язку, дає змогу окремому робітникові розв'язати широке коло завдань. Мікропроцесорна революція підвищила комп'ютерну грамотність робітників, зменшила фізичне навантаження, зросла роль розумової праці, а отже, значно прискорився НТП.

Розгортання мікропроцесорної революції, у свою чергу, послужило матеріальною основою для появи промислових роботів третього покоління, або «інтелектуальних» роботів, які за допомогою сенсорної системи сприймають інформацію про навколишні події, обробляють її за допомогою найновіших ЕОМ і передають у свій виконавчий механізм. Це створює реальну передумову для комплексної автоматизації виробництва, формування «безлюдних виробництв», або заводів-автоматів, що є найвищим ступенем автоматизації, який передбачає виготовлення машин самими машинами. Завдяки цьому створюється можливість неперервної роботи, величезного зростання продуктивності суспільної праці, швидкого освоєння нової продукції, системного контролю за якістю продукції, що виробляється. Все ширшого розвитку набувають ресурс- і працеаощаджуючі напрями НТП.

Новий етап НТР, що розгорнувся, характеризується також інтенсивним розвитком біотехнології, зокрема генної та клітинної інженерії. На основі біотехнології з'являються нові галузі промисловості, знижуються енергомісткість і матеріаломісткість у сільському господарстві, нафтовій, хімічній галузях, революціонізуються медицина, виробництво продуктів харчування та ін.

Розвиток біотехнології готує ґрунт для розгортання «біологічної», «біотехнологічної революції». Йдеться насамперед про те, що за допомогою генної інженерії ство-

риватимуться нові організми з наперед заданими властивостями, змінюватимуться спадкові якості сільськогосподарських рослин і тварин. Зокрема, докорінний переворот у сільському господарстві очікується від вироблення у сільськогосподарських рослин здатності засвоювати азот безпосередньо з повітря, збільшення у них кількості та якості білків, цукрів, вітамінів. Згідно з прогнозами через 50 років більшість сільськогосподарських продуктів вироблятиметься за допомогою біосинтезу.

Важливим каталізатором науково-технічного й економічного прогресу, нових винаходів, технологій в усіх галузях економіки є космонавтика, освоєння космічного простору. Вже нині без неї неможливі супутникові зв'язки, точна метеорологія, навігація, картографія. В космосі одержано досконалі кристали для напівпровідникової промисловості, біологічно активні та чисті препарати. Саме в космосі виготовлятиметься все більше чистих і специфічних продуктів, здійснюватиметься контроль енергопостачання (за рахунок збирання сонячної енергії в космосі та її передання на Землю), дистанційне зондування Землі з космосу. У довгостроковій перспективі в космосі буде створений могутній промисловий потенціал. У 2020 р. США планують висадку людини на Марс. Здійснення цих проєктів також неможливе без найновіших ЕОМ.

Бурхливий розвиток електронної техніки зумовлює поступове перетворення всієї інформаційної діяльності, створення потужних індустріально-інформаційних комплексів як у національних, так і в міждержавних межах, а їх електронізація є одним з найважливіших напрямів сучасного етапу НТР. До цього комплексу належать збирання, обробка, систематизація інформації та видача її кінцевому споживачеві, що передбачає зближення ЕОМ і споживача інформації, інтеграцію ЕОМ, їх обслуговування дедалі більше здійснюватиметься через штучні супутники Землі. Одна з ланок цієї системи — широка мережа інформаційних пунктів.

Розвиток сутнісних сил людини — вирішальний фактор соціально-економічного прогресу

Соціально-економічний аспект сутності людини. НТР, як уже зазначалося, означає революційні зміни у взаємодії людини і природи, системі продуктивних сил. Оскільки змістом продуктивних сил є дія людини на природу, процес праці безвідносно до конкретної суспільної форми, то індивід має загальнолюдські властивості, є природною істотою, наділений природними силами. Тому

й праця з фізіологічного погляду — це виконання певних функцій людського організму, кожна з яких є затратами мозку, нервів, м'язів, органів чуттів та ін. Внаслідок цього відтворення людини передбачає збереження і підтримання індивіда як біологічного явища. Люди повинні задовольняти свої екологічні потреби. Природа і виробляє такі потреби, і безпосередньо задовольняє їх. Вона є першоосновою фізичного, психологічного та емоційного здоров'я суспільства. Крім того, природа, ставлення людини до неї у процесі праці — основа відтворення людини як соціальної істоти.

У діалектичній взаємодії (що передбачає єдність і боротьбу, взаємопроникнення і взаємозаперечення природної та соціальної сторін людини) полягає її глибинна сутність як біосоціальної істоти. Економічна сутність людини (те, що нині у літературі називають «Ното есопомікус») також передбачає з'ясування її основних суперечливих економічних сторін, органічно пов'язаних з відносинами економічної власності, що відображають як природний, біологічний, так і соціально-економічний аспекти розвитку людини в різних соціально-економічних формаціях. Кожна зі сторін біосоціальної та економічної сутності людини має конкретніші форми вияву (схема. 4).

Схема 4. Біосоціальна та економічна сутності людини

Так, соціальна сторона біосоціальної сутності людини полягає в тому, що вона (людина) є сукупністю всіх суспільних відносин, тобто діалектичною єдністю економічних (в органічній єдності техніко-економічних, організаційно-економічних та виробничих) відносин, соціальних, політичних, правових, національних, культурних, духовних аспектів.

В сучасних умовах в окремих розвинутих країнах світу відбувається поступове перетворення економічної людини на соціальну, що передбачає першочергове задоволення її зростаючих соціальних потреб.

Тому для здійснення істотних перетворень у нашому суспільстві необхідно подолати глибоке відчуження трудящих від економічної власності (в тому числі інтелектуальної), самого процесу праці, його результатів, від управління виробництвом (що в сукупності означатиме подолання економічного відчуження), від класової та загальнолюдської спільності (соціальне відчуження), від політичної, юридичної влади, від культури, привласнення духовних благ, від користування багатогранною системою інформаційного забезпечення. Слід також подолати відчуження людини від історії (своєї країни, народу). Тільки за таких умов відбуватимуться розширення можливостей самореалізації людини, повний і вільний розвиток її фізичних та духовних здібностей.

Найбільш глибокою економічною сутністю сучасної людини є діалектичне суперечливе поєднання колективного та індивідуального типів економічної власності, в якому (поєднанні) індивідуальний тип (приватної) економічної власності відповідає її природним властивостям, відображає людську природу взагалі, розкриває належність людини до продуктивних сил і служить основою економічної незалежності, свободи індивіда. Колективна економічна власність у такій суперечності відображає соціальну якість економічної сутності людини, розкриває її належність до виробничих відносин, її особистість, що розглядається з точки зору базисних відносин суспільства. Природу людини можна також розглядати як сукупність її потреб і захоплень.

Потреби, їх обсяг, спосіб задоволення також є продуктом історії. Оскільки історія промисловості — відкрита книга людських сутнісних сил, розвиток потреб залежить насамперед від рівня розвитку техніки, технології та всієї системи продуктивних сил, а також техніко-економічних відносин. Значною мірою їх обсяг, структура і спосіб задоволення зумовлені рівнем розвитку культури.

Виходячи зі структури суспільних відносин, розрізняють економічні, соціальні, політичні, правові, культурні,

національні та інші потреби. Через задоволення потреб індивід відтворює себе як сукупність суспільних відносин. Визначальними серед них є економічні потреби. Вони становлять передумову матеріального й духовного виробництва, економічних зв'язків і відносин між людьми, їх ідеальний внутрішньо спонукальний мотив. Економічні потреби виражають сутність індивіда як сукупність економічних відносин лише потенційно. Хоча потреба є ідеальним внутрішньо спонукальним мотивом виробництва, це не означає її належність до ідеальних, а не матеріальних категорій. В історії суспільства ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети. Тому усвідомлення індивідом своїх потреб не заперечує їх як внутрішнього моменту самого виробництва, його передумови, а отже, не позбавляє їх об'єктивного характеру.

Потреби слід розглядати в процесі відтворення, що передбачає необхідність аналізу взаємозв'язку виробництва і споживання. Роль споживання полягає в тому, що воно створює, отже відтворює, потребу. Якщо, скажімо, в робітника сформувалася потреба у творчій, самостійній праці, а рівень споживання низький, то деформується на певному рівні й потреба в такій праці.

Логічним завершенням залежності потреб від рівня розвитку продуктивних сил, здібностей, споживання та інших факторів є *всезагальний закон зростання потреб*, що діє в усіх суспільно-економічних формаціях. Дія цього закону зумовлена прогресом продуктивних сил, і насамперед основної продуктивної сили, всього технологічного способу виробництва, еволюцією відносин економічної власності, зростанням згуртованості робітників, їхньої свідомості, розвитком почуття людської гідності та іншими факторами. Внутрішніми суперечностями цього закону є суперечність між зростанням потреб і можливістю їх задоволення колишніми засобами виробництва; між виробництвом і споживанням, і насамперед особистим споживанням; між потребами і захопленнями індивідів. Потреби передусім народжуються у виробництві й пов'язані з процесом праці, з можливістю працювати. Тому добровільна творча виробнича діяльність — вища на солода для людини.

Суперечливий вплив НТР на навколишнє середовище. В умовах НТР відбувається двоїстий, суперечливий вплив на природу, зокрема на санітарно-гігієнічні умови праці. Так, з одного боку, автоматизація виробництва зменшує контакти робітників з рухомими частинами устаткування, значно знижуючи можливість травм, оберегає людину від впливу інших шкідливих факторів,

зменшує забруднення середовища на робочому місці, фізичні навантаження тощо. З іншого боку, збільшення кількості устаткування, що обслуговується, його потужностей, зокрема підвищення швидкості, зумовлює зростання шумів, підвищення температури, позбавляє організм необхідного мінімуму фізичного навантаження («мускульний голод»), посилює монотонність праці на пульті управління. Крім того, зростає нервово, емоційне та розумове навантаження робітників.

Автоматизація породжує масове виробництво товарів та його територіальну концентрацію, внаслідок чого нагромаджується значна кількість відходів. Разом з урбанізацією вона супроводжується збільшенням кількості домашніх, комунальних, побутових відходів (синтетичних упаковок, сміття тощо). При цьому у містах на звалища вивозять відходи з певним вмістом ртуті, яка проникає в ґрунт, воду, виявлена в повітрі.

Широке впровадження хімії зумовлює кардинальні зміни в технологічних процесах багатьох галузей промисловості, переверт у предметах праці шляхом використання синтетичних матеріалів, різних захисних та миючих засобів тощо. При цьому хімічна промисловість споживає величезну кількість води, повітря і повертає їх у природне середовище значно забрудненими. Масове застосування гербіцидів і пестицидів у сільському господарстві шкідливо впливає на здоров'я людини.

Для вироблення електроенергії використовують такі органічні копалини, як вугілля, нафта, що призводить до різкого збільшення викидів при їх спалюванні. Для видобутку 1 млн т палива відкритим способом в Україні із сільськогосподарського обігу вилучається (або завдається великої шкоди) майже 30 га земельної площі. Відбувається забруднення Світового океану через зростання видобування нафти на морських нафтопромислах.

Використання ядерної енергії зменшує шкідливі викиди в атмосферу, але створює загрозу радіоактивного випромінювання, атомних аварій. Складною проблемою є поховання використаних елементів ядерного палива.

Водночас через обмеженість природних ресурсів впровадження передових досягнень науки і техніки дає змогу використовувати мало- і безвідходні технології, переробляти відходи й отримувати при цьому корисні елементи, тепло, вторинні сировинні та енергетичні ресурси. В останні десятиріччя ХХ — на початку ХХІ ст. перед людством постало завдання розв'язати суперечність, зумовлену насамперед нераціональним використанням природних ресурсів, а в ширшому плані — джерел і сил природи: забруднення навколишнього середовища, повітряного басейну й

океанів, виснаження природних ресурсів. Про глобальні масштаби розвитку цієї суперечності свідчить значне забруднення річок, озер, водойм майже в усіх країнах світу, вилучення із сільськогосподарського обігу значних площ земельних угідь, шумове забруднення атмосфери, руйнування природних ландшафтів тощо. Природа не може бути невичерпним джерелом прогресу, її погіршення все негативніше впливає на відтворення робочої сили.

Про безпосередній вплив забрудненого навколишнього середовища на відтворення робочої сили, а отже й на особливості людини, свідчать такі дані: у США на початку 80-х років XX ст. майже 9% смертності населення було пов'язане з підвищенням вмісту шкідливих речовин у повітрі. Згідно з даними американських науковців підвищення рівня забруднення повітря на 1% зумовлює збільшення смертності на 0,094—0,126%. Підвищений шум (понад 55 децибел) прискорює старіння та скорочує тривалість життя на 8—12 років. Такий шум є причиною часткової втрати слуху, схильності до інфекційних захворювань, розумових розладів, порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та ін. У забруднених містах для відтворення робочої сили нормальної якості необхідні більші витрати на продукти харчування, ліки тощо.

Отже, в умовах НТР залучення природних ресурсів в економічний обіг настільки зросло, а вплив забрудненого довкілля на відтворення робочої сили такий масштабний і всеохоплюючий, що розвинулася цілісна еколого-економічна система відтворення.

Оскільки НТР, з одного боку, ставить підвищені вимоги до робочої сили, до особи загалом, насамперед до її природної сторони (нервової системи, органів чуттів, психології людини), а з іншого — зростають інтенсивність праці (насамперед розумової), емоційні, нервові, психологічні навантаження на людський організм в умовах погіршення довкілля, то для відтворення робочої сили нормальної якості необхідне задоволення зростаючих екологічних потреб. Залежно від ступеня задоволення таких потреб відбуватимуться відтворення природного компонента робочої сили різної якості, розвиток або деградація сутнісних сил людини.

Щоб створити умови для дії закону підвищення екологічних потреб, при розробці нової техніки слід домагатися не лише її гуманізації, а й екологізації, тобто контролювати і впроваджувати у виробництво лише такі техніку й технологію, які б сприяли збереженню природи. Оскільки людина є частиною природи, то можна говорити про додаткові критерії гуманізації техніки з урахуванням близьких і віддалених наслідків її впливу на приро-

ду. При визначенні життєвого рівня трудящих слід враховувати стан довкілля, екологічну ситуацію. Обчислюючи проектну вартість нових споруд, підприємств, треба брати до уваги весь комплекс витрат на охорону навколишнього середовища, зокрема вартість очисних споруд, підготовку кадрів для їх експлуатації. Тому вищим критерієм гуманізації техніки з урахуванням екологічного аспекту повинен бути такий її рівень, який би враховував потребу у відтворенні не лише робочої сили нормальної якості, а й усіх сутнісних сил людини в найближчий час і на віддалену перспективу. Для цього слід враховувати можливий вплив нової техніки і технології на навколишні ліси, ґрунтові та наземні води, урожайність полів, повітря, можливу зміну радіаційного фону, тепловий ефект, хімічний фон, естетичні фактори тощо.

Із суто економічного погляду необхідно розробити критерії господарського використання природних ресурсів: їх оцінку, нормативи використання, зіставлення витрат і результатів, готувати відповідних спеціалістів з цієї галузі, а у переважній більшості трудящих формувати екологічну культуру, екологічне мислення. Витрати на охорону навколишнього середовища повинні бути складовою частиною соціальних витрат держави, а до вироблення екологічної політики слід залучати широкі маси трудящих, політичні партії. Реалізація цієї політики має бути прерогативою держави, а не різних міністерств і відомств. Оскільки суперечність між людиною і природою, забруднення навколишнього середовища стали глобальною проблемою, для її розв'язання потрібна координація зусиль держав у межах як окремих регіонів світу (наприклад Європи), так і всієї планети.

З погляду процесу праці кожна людина повинна брати участь у збереженні природи, активно взаємодіяти з нею у формі різних видів конкретної діяльності, спрямованої на поліпшення стану навколишнього середовища.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність економічного прогресу.
2. Які існують типи економічного прогресу?
3. Дайте характеристику основних критеріїв економічного прогресу.
4. У чому полягає сутність НТР?
5. Охарактеризуйте основні риси НТР.
6. У чому виявляється сутність людини?
7. Розкрийте структуру економічних потреб.

1.4. Основні форми економічного розвитку. Товарна організація та її роль в еволюції суспільства

Розвиток суспільства свідчить, що протягом тривалих історичних періодів, які охоплюють сутнісно різні суспільні способи виробництва, зберігаються окремі спільні форми економічного життя, зокрема господарювання. Наприклад, за час свого існування людство використовує лише три форми суспільного виробництва — натуральну, товарну і безпосередньо суспільну. В докапіталістичних формаціях панувала натуральна форма виробництва, але вже в період розпаду первісного ладу зароджується товарна. У сучасному світі в усіх розвинутих країнах товарна форма виробництва домінує, витіснивши натуральну. Водночас зростає роль безпосередньо суспільної форми. Крім того, у цих країнах залишилися невеличкі острівці натурального господарства. Зростає роль товарного виробництва і в економічному житті слаборозвинутих країн Азії, Африки та Латинської Америки, де ще переважає натуральна економіка. Все це переконує, що товарне виробництво має високу адаптивну здатність до різних типів і форм економічної власності та способів виробництва. Ця форма організації суспільного виробництва теж не вічна. На зміну їй прийде вища і досконаліша — безпосередньо суспільна, яка діалектично заперечить товарну та натуральну форми.

Форми суспільного виробництва

Натуральне виробництво. Історично першим виникло натуральне виробництво, за якого продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробництва, для споживання всередині господарства, що їх виробило. В усіх докапіталістичних формаціях господарство переважно було натуральним (господарство первісних общин і патріархальних сімей, латифундій у рабовласницьких державах і середньовічних феодальних маєтків). У цих господарствах існував замкнений кругообіг (рух) продукту, який, як правило, не виходив за їхні межі. Кожна господарська одиниця була повністю відокремлена від інших як у виробництві, так і в споживанні. Рівень споживання суб'єктів, що господарювали (власників), залежав виключно від рівня виробництва.

Суспільний поділ праці в натуральному господарстві розвинутий ще слабо. Проте всередині цього господарства праця уже могла бути поділена між окремими людьми та групами людей. Наприклад, всередині латифундій мав місце поділ праці між рабами, що виконували різні види робіт. Але поділу праці між господарськими одиницями не існувало. Ці одиниці характеризувалися, здебільшого однаковим набором видів праці. Рабовласницькі латифундії чи феодальні маєтки відрізнялися не так строкатістю застосовуваних видів праці, як кількістю зайнятої в них робочої сили, експлуатованих рабів і кріпаків. Щодо вільних селян, то структура їх господарств була практично однаковою. Селяни не лише вирощували хліб та худобу, а й виготовляли знаряддя праці, одяг, взуття тощо. Звичайно, і за натурального господарства деякі продукти праці (сіль, залізо, прянощі тощо) обмінювалися на ринку як товари, але такий обмін відігравав другорядну роль.

Натуральна форма виробництва існувала в умовах нерозвинутого суспільного поділу праці і відповідала тому рівню розвитку продуктивних сил і типу виробничих відносин, що зумовлюють у край обмежену мету виробництва та підпорядковують його задоволенню потреб, незначних за обсягом і одноманітних, примітивних за характером.

Натуральне виробництво було малоефективним, консервативним і забезпечувало дуже повільний розвиток продуктивних сил. Виробничі відносини в натуральному господарстві не уречевлювалися, тому виступали як відносини між самими людьми, а не між продуктами їхньої праці. Експлуатація в антагоністичних формаціях, де панувало натуральне виробництво, відбувалася у зримих,

найбільш грубих і брутальних формах. Вона ґрунтувалася на позаекономічному примусі, на відносинах особистої залежності, яка мала персональний характер.

Причини виникнення і сутність товарного виробництва. Матеріальною основою виникнення товарних відносин, їх речовим змістом є *суспільний поділ праці*, що означає спеціалізацію виробників на виготовленні окремих видів продуктів або на певній виробничій діяльності. Суспільний поділ праці зумовлений дією закону економії часу і спричиняє підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва продуктів. На основі суспільного поділу праці виникають виробничі відносини між людьми у сфері не лише безпосереднього виробництва, а й обміну продуктами праці. Суспільний поділ праці та обмін продуктами — два взаємозумовлених процеси. Але сам суспільний поділ праці не породжує товарних відносин.

У докапіталістичних формаціях суспільний поділ праці був слабо розвинутий. Так, виділення пастуших племен з маси первісних поклало початок першому великому суспільному поділу праці. Це уможливило регулярний обмін між общинами. Згодом відбувся другий великий поділ праці — ремесло відокремилася від землеробства, що означало виникнення товарного виробництва, тобто виробництва, спеціально розрахованого для обміну. Розвиток обміну зумовив виникнення металевих грошей, виділення класу купців, появу торговельного капіталу. Це був третій великий поділ праці, що відбувся в умовах рабовласницького ладу і визначив подальший розвиток товарного виробництва.

З погляду суспільної форми виникнення товарних відносин зумовлене соціально-економічною відокремленістю виробників, яка з часу розпаду первісного ладу є формою приватної власності на засоби виробництва. Оскільки приватна власність існує у двох діаметрально протилежних за економічним змістом формах (дрібнотоварна, що ґрунтується на власній праці, та капіталістична, заснована на експлуатації найманої праці), то й відокремлення має різний характер.

Економічна відокремленість виявляється передусім у тому, що виробники самі привласнюють результати своєї праці. Характер відокремленості (повна чи часткова) залежить від панівного типу власності. Постає питання про причини відокремленості виробників.

З погляду речового змісту така відокремленість зумовлюється насамперед неоднорідністю праці. Види праці різняться своєю складністю, неоднаковим функціональним

змістом праці — співвідношенням творчого та шаблонного компонентів, розумової та фізичної праці. Існують різні умови праці, залежно від яких виділяють працю легку й важку, працю у шкідливих умовах тощо. Не однакові фізичні й духовні здібності людей до праці, не однакові їхні навички до щоденної наполегливої праці. Тому результативність, ефективність праці різних людей різна.

З погляду суспільної форми відокремленість виробників зумовлена їх прагненням привласнити результати своєї праці (в умовах простого товарного виробництва) і чужої праці (в експлуататорських формаціях, насамперед за капіталізму).

Суспільний поділ праці виявляється у трьох основних формах. «Коли мати на увазі лише саму працю, то поділ суспільного виробництва на його великі роди, як-от землеробство, промисловість та ін., можна, — писав К. Маркс, — назвати загальним поділом праці, розпад цих родів виробництва на види і підвиди — частковим поділом праці, а поділ праці всередині майстерні — одиничним... поділом праці». Така класифікація, з одного боку, відображає історичну послідовність виникнення різних форм поділу праці, з іншого — ступінь його розвитку в межах окремих національних держав. Аналогічні три основні форми суспільного поділу праці існують у межах світового господарства, при функціонуванні міжнародного поділу праці.

Безпосередньо матеріальною основою виникнення та розвитку товарного виробництва є загальний та частковий поділи праці. Ці форми створили великі матеріально відокремлені між собою сфери виробництва, злиття яких у сукупний суспільний відтворювальний організм при соціально-економічному відокремленні виробників здійснюється шляхом обміну продуктів праці як товарів.

Товарне виробництво — така організація суспільного господарства, коли окремі продукти виробляються відокремленими виробниками і для задоволення суспільних потреб необхідні купівля-продаж на ринку цих продуктів, що стають товарами.

Звідси випливає, що основними рисами товарного виробництва в усіх докапіталістичних формаціях і на нижчій стадії капіталізму є: 1) суспільний поділ праці; 2) приватна власність на засоби виробництва; 3) повна соціально-економічна відокремленість виробників; 4) економічні зв'язки між відокремленими товаровиробниками через обмін; 5) стихійний та анархічний характер розвитку; 6) невтручання держави у розвиток і функціонування товарного виробництва.

Розрізняють просте та капіталістичне товарне виробництво. Просте товарне виробництво характеризується поєднанням безпосередніх виробників із засобами виробництва, капіталістичне — їх антагонізмом. Просте товарне виробництво ґрунтується на власній праці, капіталістичне — на експлуатації чужої праці. Продукт праці в простому товарному виробництві належить товаровиробникові, у капіталістичному — власникові засобів виробництва, тобто капіталістові. Просте товарне виробництво є дрібним, розпорощеним, у ньому відсутній одиничний поділ праці, а кінцева мета — задоволення особистих потреб товаровиробника. Капіталістичне товарне виробництво передбачає спільну працю багатьох найманих працівників, розвинутий одиничний поділ праці. Його мета — одержання прибутку капіталістом. Просте товарне виробництво має обмежений характер (одна частина вироблених у суспільстві продуктів йде безпосередньо на особисте споживання, друга — на ринок), а капіталістичне — загальний.

В умовах командно-адміністративної системи колишнього СРСР мало місце штучне звуження сфери товарно-грошових відносин, значне ігнорування вимог дії економічних законів товарної форми організації виробництва, що стало однією з причин неефективності й затратного характеру економіки.

Товар і його фактори

Споживча вартість. *Товар* — продукт праці, що задовольняє певну потребу людини і вироблений для обміну. Розглядаючи сутність товару, необхідно чітко відокремити одну його сторону від іншої, проаналізувати і зрозуміти кожну з них. При цьому аналіз товару слід починати з його речового змісту, зі споживчої вартості. З цього погляду товар є насамперед предметом, річчю, яка завдяки своїм властивостям задовольняє певні людські потреби. Споживча вартість прямо залежить від природних властивостей речей (наприклад, м'ясо містить білки та інші корисні речовини), які люди виявляють у ході історичного розвитку. Оскільки вона має різні властивості (зокрема, бути предметом споживання або засобом виробництва), то споживчу вартість логічно називати фактором товару.

Роль споживчої вартості в умовах товарного виробництва полягає в тому, що вона, по-перше, є речовою основою, матеріальним носієм виробничих відносин і мети

виробництва. По-друге, її слід вивчати як споживчу вартість для інших осіб, як суспільну споживчу вартість (в умовах суспільного поділу праці продукт виробляється не для споживання самим виробником, а для інших осіб). По-третє, як суспільна, споживча вартість є проміжною ланкою між виробництвом і споживанням, тому характер її має важливе значення для процесу реалізації продуктів у масштабі всього суспільства, що, у свою чергу, свідчить про її органічний зв'язок з якістю продукції, а отже й з ефективністю виробництва.

Вартість і мінова вартість. У процесі обміну товарів на перший погляд здається, начебто їх мінові пропорції встановлюються випадково. Елемент випадковості при цьому, дійсно, має місце і зумовлений передусім співвідношенням попиту та пропозиції на певний товар у даний момент. Але загалом у процесі обміну встановлюється певна закономірність, яка полягає в тому, що мінові пропорції товарів протягом тривалого періоду тяжіють до деякого середнього рівня. Уже саме прирівнювання одного товару до іншого, їх кількісне порівняння означає, що у них є дещо спільне. Таким спільним не можуть бути споживчі вартості, бо товари якісно різняться між собою, тому мінові вартості товарів не можна зводити до їх споживчих вартостей.

Мінова вартість — властивість товару обмінюватися, пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.

В усіх товарах, що обмінюються на інші, спільне те, що вони є втіленням суспільної праці, затраченої на їх виробництво, яка й робить їх кількісно зіставляваними, отже, формує їхню вартість. Крім того, вони мають суспільну споживчу вартість. На відміну від споживчої вартості, яка виражає відношення до природи, вартість відображає суспільні виробничі відносини між людьми, але пов'язані з цим відношенням, з процесом праці, з виробничою діяльністю людини. Тому у вартості втілено не просто кількість суспільно необхідної праці, а й якість продукції, її корисний ефект.

Основою вартості є суспільна праця та суспільна споживча вартість. Це означає, що люди працюють один на одного, вступають у виробничі відносини між собою.

Вартість має якісну та кількісну сторони. У першому випадку вартість виражає виробничі відносини між товаровиробниками, у другому — величину втіленої в товарі суспільно необхідної праці товаровиробника та сус-

пільну корисність товару. Вартість як виробничі відносини товаровиробників є насамперед категорією безпосереднього процесу виробництва. Але оскільки вартісний характер товару виявляється лише в його власному відношенні до іншого товару і обмін є істотним моментом визначення вартості товару, то вона (вартість) стає і категорією обміну.

Двоїста природа вартості розкривається в суперечливій єдності (що передбачає боротьбу її сторін) індивідуальної та суспільної вартості (внаслідок різниці індивідуальних і суспільно необхідних витрат). Робочий час, який окремих товаровиробників витрачає на виробництво товару, є *індивідуальним робочим часом*. Час, потрібний для виготовлення певної споживчої вартості за існуючих суспільно нормальних умов виробництва і за середнього в даному суспільстві рівня вмілості та інтенсивності праці, — *суспільно необхідний робочий час*. Він тяжіє до індивідуального робочого часу на тих підприємствах, де виробляється основна маса продукції. Формування суспільно необхідних витрат відбувається в процесі конкуренції товаровиробників. Витрати, більші за суспільно необхідний робочий час, в умовах конкуренції не створюють вартості, не визнаються суспільством. На ринку, коли попит відповідає пропозиції, покупець не буде платити більше грошей за однаковий за якістю товар, на виготовлення якого витрачено більше індивідуального робочого часу, ніж суспільно необхідного.

Водночас у деяких галузях народного господарства (наприклад, у сільському господарстві) формування суспільно необхідних витрат відбувається відповідно не до середніх, а до граничних витрат, які здійснюються на гірших за якістю ділянках землі. Інакше на цих ділянках товаровиробник не був би зацікавлений у виробництві продукції, а тому не задовольнялися б потреби в продуктах сільського господарства.

Продуктивність та інтенсивність праці. Проста і складна праця. Вартість товару змінюється залежно від продуктивної сили праці.

Продуктивність праці — кількість продукції, виробленої за одиницю робочого часу.

Отже, зі зростанням продуктивності праці в кожній одиниці продукції втілюється менша кількість праці. Тому вартість одиниці зменшується, а вартість всієї виробленої продукції залишається незмінною. Оскільки величина вартості товарів визначається не індивідуальним, а

суспільно необхідним робочим часом, то для зменшення величини вартості повинна зрости продуктивність суспільної праці.

Продуктивність праці пов'язана з конкретною працею, бо виражається у більшій або меншій кількості споживчих вартостей. Її рівень залежить від таких основних факторів: масштаби та рівень розвитку техніки, науки та впровадження її досягнень у виробництво; форми і методи організації праці; рівень освіти та кваліфікації робітників; природні умови тощо.

Праця здійснюється з різною інтенсивністю.

Інтенсивність праці — витрати праці за одиницю часу.

Зростання інтенсивності праці рівноцінне подовженню робочого дня, тому інтенсивніша праця створює за одиницю часу більшу вартість порівняно з менш інтенсивною працею. Отже, величина вартості товару перебуває в обернено пропорційній залежності від продуктивності праці та прямо пропорційній — від інтенсивності праці.

Праця, що виробляє товар, є *простою*, якщо вона не потребує відповідних освіти та кваліфікації. *Складна праця* — праця, для виконання якої потрібні спеціальна підготовка, оволодіння певною спеціальністю, що, у свою чергу, передбачає потребу в здобутті освіти і кваліфікації. Тому складна праця — це зведена у ступінь проста праця, і за одиницю часу вона створює більшу вартість.

Однак така обернено пропорційна залежність між рівнем продуктивності праці та вартістю товару поширюється лише на просту працю, а при витратах складної праці ця залежність стає складнішою. Вона полягає насамперед у тому, що зниження вартості одиниці товару відбувається не такою ж мірою, як зростає продуктивність праці. Це зумовлено швидким оновленням номенклатури продукції, плинністю моди, появою принципово нових якісних характеристик товару тощо.

Визначення вартості в економіці. В економіці зведення вартості до суспільно необхідних витрат не приймається. Західні науковці вважають, що при цьому зовсім не враховується корисність товару, і всій теорії тим самим надається затратний характер. Австрійський економіст Ф. Візер у цьому зв'язку стверджував, що за такого розуміння вартості не можна жодного дня керувати державою. У найпростішому вигляді вартість товару є споживча, тобто суб'єктивна оцінка відносного корисного ефекту певного виду економічного блага, його цінності.

Тобто вартість визначається ступенем корисності блага та його корисного ефекту для споживача.

В умовах ринкової економіки відбувається конкуренція між продавцями за покупця, між покупцями, між продавцями та покупцями. При цьому з багатьох суб'єктивних оцінок певного товару виводиться його об'єктивна оцінка, або вартість товару, а спільна гранична корисність збігатиметься з однією з індивідуальних. Суспільна оцінка граничної корисності встановлюється при рівності попиту і пропозиції на даний товар і вимірюється ціною рівноваги, або вартістю. Якщо попит перевищує пропозицію, то відповідно конкуренція між покупцями зумовлює підвищення ціни вище від вартості, а коли пропозиція перевищує попит і відповідно зростає конкуренція між виробниками за споживача (що є центральним елементом конкуренції, її ядром), ціни стають нижчими від вартості товару.

Протиставляючи теорію граничної корисності концепції суспільно необхідних витрат, Е. Бем-Баверк писав, що токайське вино не тому дороге, що дорогі токайські виноградники, а навпаки, токайські виноградники тому дорогі, що дороге токайське вино. Так «санкціонована» індивідом гранична корисність цінності визначає витрати виробництва, а не навпаки.

Як уже зазначалося, обидві теорії (трудова теорія вартості та теорія граничної корисності) є двома окремими ланками економічної теорії, які не слід протиставляти. Треба взяти з них усе раціональне і поєднати в цілісну органічну концепцію вартості товарів, зіставити їх корисний ефект із суспільними витратами, органічно розглянути об'єктивність останніх із суб'єктивною оцінкою конкретного економічного блага споживачем або створити спільну теорію результатів і витрат. Уперше таку спробу серед незахідних учених зробив видатний український економіст М. Туган-Барановський. Водночас витрати виробництва не слід ототожнювати із суспільно необхідними витратами, оскільки останні обмежуються здебільшого індивідуальними витратами.

Важливість такого синтезу полягає, зокрема, в тому, що визначення суспільно необхідних витрат праці, у тому числі на виробництво засобів і предметів праці, науки (отримання патентів, ліцензій та ін.), неможливе без урахування корисного ефекту. На ринку відбувається зіставлення корисності з суспільними витратами, попиту (корисності) — з пропозицією (витратами). Після того як ринок визначив ціну і кількість, за яких збігаються попит і пропозиція, ціна відповідає суспільно необхідним

витратам (вартості), а кількість є суспільно необхідною. Ціна, що встановлюється при цьому, одночасно визначає граничну корисність товару. Коли до уваги береться весь товарний світ, то потреба в конкретному товарі, а отже й попит на нього, залежать від наявності інших товарів. Аналогічно й витрати виробництва залежать від усіх альтернативних можливостей використання ресурсів, витрачених на виробництво даного товару. Отже, за даного рівня розвитку продуктивних сил вартість визначається у точці рівноваги між граничною суспільною корисністю певної кількості товарів (з урахуванням непрямого впливу на неї певної кількості всіх інших товарів) і граничними суспільними витратами цієї кількості (з урахуванням альтернативних можливостей використання застосовуваних у цьому виробництві ресурсів). У такій ситуації на ринку встановлюється рівність попиту і пропозиції на всі товари та послуги.

Не викликає сумніву необхідність урахування корисного ефекту, суспільної корисності певного товару чи послуги при визначенні їх вартості. Вартість того чи іншого виду економічного блага повинна бути синтезом результатів і суспільно необхідних витрат, вимірюватися не лише такими витратами, а й ступенем корисного ефекту.

Водночас відокремлена концепція граничної корисності, по-перше, не узгоджується з практикою ціноутворення. Так, відомий американський економіст та історик Б. Селігмен з цього приводу зазначає: «Звичайно використовувана техніка встановлення цін полягає в тому, що до повної величини середніх витрат додається поміркована, або традиційна, накидка. Правильно це чи ні, але підприємця чинить саме так. Така поведінка підприємця, безперечно, доводить до відчаю економістів-теоретиків. Підприємець відверто визнає, що він нічого не знає про свої граничні витрати і нездатний оцінити еластичність попиту на його продукцію». Учений робить висновок, що «маржиналістська теорія» є чистою системою, мало придатною для практичних цілей. По-друге, помітне намагання багатьох західних та деяких вітчизняних науковців при інтерпретації поглядів К. Маркса на цю проблему повністю ізолювати вартість від корисного ефекту, від суспільної корисності певного економічного блага. Адже коли йдеться про вартість товару, який є діалектичною єдністю споживчої вартості та вартості, то таку єдність слід враховувати і при оцінці продукту чи послуги. Адже споживча вартість і є конкретною корисністю. По-третє, слід системно підходити до марксистської теорії вартості й ціни, а не ізолювано тлумачити першу главу «Капіталу». Зокрема, слід враховувати поло-

ження про те, що основою вартості товару є суспільно необхідні витрати праці, а співвідношення попиту і пропозиції впливає на відхилення ціни від вартості, що ці величини збігаються за рівноваги попиту і пропозиції. Зазначимо, що коли в економіці йдеться про визначення ціни не одного товару, а всієї товарної маси, про безліч суб'єктивних оцінок певного товару, то з них виводиться його об'єктивна, суспільна оцінка, або вартість товару, а суспільна гранична корисність при цьому збігається з однією з індивідуальних оцінок. Суспільна оцінка граничної корисності встановлюється за рівності попиту й пропозиції на даний товар і вимірюється ціною рівноваги, або вартістю. А далі в економіці розглядаються процеси відхилення цін від вартості (вгору і вниз) залежно від співвідношення попиту та пропозиції.

Слід врахувати й те, що сучасна економічна теорія послуговується при аналізі такою фундаментальною категорією, як «витрати виробництва», і розглядає три періоди (короткостроковий, середній і довгостроковий), коли попит і пропозиція перебувають у стадії відносної рівноваги. Якщо у короткостроковому періоді ціна товару визначається переважно попитом, то в середньостроковому й особливо у довгостроковому вирішальну роль при визначенні ціни рівноваги відіграють витрати виробництва.

Якщо дотримуватися теорії попиту і пропозиції, згідно з якою вартість товару визначається співвідношенням попиту і пропозиції, то неможливо визначити його вартість за рівноваги попиту і пропозиції.

Враховуючи необхідність синтезу двох підходів, необхідно зазначити, що вони співвідносяться між собою як зміст (з погляду суспільних витрат виробництва) і форма (суб'єктивна оцінка конкретного блага споживачем), що з погляду діалектики означає визначальну роль змісту. Про інші недоліки концепції граничної корисності йшлося вище.

Проте це не означає, що вартість товару створюється з допомогою таких факторів, як земля, капітал (засобів виробництва — за термінологією західних учених), а отже, що теорія витрат виробництва правильна. У ній трьом факторам виробництва (праці, землі й капіталу) відводиться однакова роль у процесі виробництва: створення вартості товару. Насправді активну роль відіграє лише праця (особистісний фактор), а вартість засобів виробництва, в тому числі земля, лише переноситься конкретною працею на новостворений продукт.

Двоїтий характер праці, втіленої в товарі

Конкретна й абстрактна праця. Конкретна праця як творець споживчих вартостей, як корисна праця, що не залежить від суспільних форм, є умовою існування людей, одвічною природною необхідністю. Така праця має певну мету, характер операцій, предмет, засоби і результати.

Конкретна праця — суспільна праця, що витрачається в особливо доцільній формі з використанням певних засобів і предметів праці, характеризується своєрідною метою і створює специфічну споживчу вартість.

Так, знаряддям праці сталевара є мартенівська піч, кравця — швейна машинка; як предмет праці перший використовує кокс і чавун, другий — тканини, нитки. Результатом праці сталевара є сталь, кравця — одяг. Сукупність багатьох якісно різних корисних видів (сімейств, підвидів тощо) робіт становить суспільний поділ праці. Конкретна праця — це історична форма корисної та цілеспрямованої праці в умовах існування товарного виробництва.

Абстрактна праця є суспільною формою витрат фізичних та розумових сил людини, загальною економічною категорією товарного виробництва. При визначенні цієї праці слід абстрагуватися від якісних відмінностей багатьох конкретних видів праці, від її корисних форм. Тоді можна сказати, що абстрактна праця є працею взагалі, тобто містить у собі загальне, притаманне багатьом видам конкретної праці. Між конкретною й абстрактною працею існує відмінність: у першому випадку йдеться про те, як здійснюється праця і що вона виробляє, у другому — скільки праці витрачається і скільки часу вона триває. У першому випадку праця характеризується з якісного, в другому — з кількісного боку. В абстрактній праці мають значення витрати людської робочої сили з фізіологічного погляду, витрати людської енергії (м'язів, мозку, нервів).

Абстрактна праця — праця товаровиробника, що характеризується витратою робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми, створює вартість і є специфічною формою праці в умовах товарного виробництва.

У цьому розумінні абстрактна праця є суспільною формою праці взагалі, виражає насамперед відносини між людьми з приводу виробництва і привласнення споживчих вартостей. Це означає, що абстрактна праця — специфічна економічна категорія товарного виробництва, яка відображає відносини між товаровиробниками в про-

цесі порівнювання (через обмін) різних видів праці безвідносно до їх конкретної форми. Тому категорія «абстрактна праця», як і категорія «вартість», має історичний характер.

Основна суперечність товарного виробництва. Розвиток двоїстої природи праці виявляється в русі основної суперечності товарного виробництва — антагонізмі між приватною і суспільною працею. Конкретна праця є безпосередньо приватною працею, тобто працею, витраченою приватним власником на приватному підприємстві, особистою справою товаровиробника. Водночас в умовах суспільного поділу праці товаровиробники виготовляють продукти для інших осіб, що надає їхній праці приховано суспільного характеру. Тому для визначення суспільної значущості вкладеної у товар праці необхідна купівля-продаж товару на ринку. В первісному суспільстві праця окремої людини не була особистою справою, а її продукт — приватним продуктом. В умовах дрібнотоварної приватної власності праця кожного окремого товаровиробника виступає як приватна праця. Суспільний характер такої праці виявляється лише в обміні. З погляду відносин безпосереднього виробництва суспільний характер приватної праці виявляється в тому, що кожний її вид — лише один із елементів поділу праці й повинен мати на меті задоволення суспільної потреби.

Із зростанням товарного виробництва вартісний характер речей враховується вже при самому їх виробленні. З цього моменту приватні види робіт виробників набувають двоїстого суспільного характеру. Ця двоїстість виявляється у тому, що приватні види робіт є ланками системи суспільного поділу праці, сукупної праці суспільства й водночас задовольняють різні потреби власне товаровиробників, а отже, й суспільні потреби.

Майже таке ж співвідношення приватної та суспільної праці характерне й для домонополістичного капіталістичного виробництва. Якщо поглиблення суспільного поділу праці у формі загального й часткового сприяло зростанню товарного виробництва й обігу (аналогічний вплив на цей процес мало розорення дрібних товаровиробників), то одинична форма поділу праці на підприємстві діяла у протилежному напрямі.

Так, за каретної мануфактури в одній майстерні об'єднуються різні робітники (кравець, слюсар та ін.), які до того самостійно, кожний окремо брали участь у виробництві карет. Продукт приватної праці кожного з них був товаром. Тепер же, в об'єднанні капіталіста, пра-

ця кожного ремісника не виробляє товару (внаслідок його глибокої спеціалізації), перестає бути економічно відокремленою, набирає форми суспільної, звичайно, за умови, що вироблений кінцевий продукт (камета) буде реалізований на ринку, задовольнить певну суспільну потребу. Ріс безпосередньо суспільної праці приватна праця набуває лише в межах індивідуального капіталістичного підприємства.

Суперечність між приватною і суспільною працею — основна суперечність товарного виробництва, оскільки супроводжується стихійним коливанням цін, розоренням одних і збагаченням інших виробників товарів. Так, у разі невдачі при реалізації свого продукту товаровиробник не в змозі закупити інші товари і задовольнити свої потреби у споживанні та виробництві. Він розорюється, поповнює армію тих, хто змушений продавати свою робочу силу. Інший товаровиробник, навпаки, реалізувавши вдало свої товари, поступово збагачується, стає капіталістом-підприємцем.

Розвиток товару і товарного виробництва в сучасних умовах

Еволюція товару в сучасних умовах. Упродовж останнього століття відбувалася еволюція товару, в діалектиці відносин конкретної й абстрактної, приватної і суспільної праці з'явилися якісно нові сторони.

Наочне уявлення про ці процеси може дати виробництво сучасного автомобіля, який нині став звичайним товаром. Наприклад, США і Японія щорічно виробляють майже по 15 млн автомобілів. Сучасний автомобіль складається в середньому з 15 тис. деталей (у тому числі до 1500 основних), виробництвом яких зайняті як гігантські компанії, так і величезна кількість дрібних підприємств-постачальників. В цих умовах суперечність між абстрактною працею, що створює вартість, і конкретною працею, що виробляє споживчу вартість, набуває нової, складнішої форми.

У створенні споживчої вартості автомобіля беруть участь декілька тисяч видів конкретної праці. Гігантська концентрація виробництва, зростання рівня усупільнення праці призводять до того, що конкретна праця все менше виявляється як приватна праця незалежного, економічно відокремленого товаровиробника. У наймогутнішої американської монополії, що виробляє автомобілі, —

«Дженерал моторз» — на початку 90-х років налічувалося до 40 тис. постачальників, а частка закупівель у сумі обігу становила приблизно 48%. В японських компаніях «Тойота» і «Ніссан» питома вага деталей та матеріалів, що закупаються, становить понад 70%. В цих умовах зведення конкретних видів праці до абстрактної, а споживчої вартості до вартості, визначення конкретної праці як суспільної відбуваються через систему замовлень, контрактів, субпідрядів. «Дженерал моторз» встановлює з постачальниками тривалі виробничі зв'язки, і перетворення окремої деталі, вузла автомобіля на товар не відбувається звичайним шляхом повної та вільної конкуренції на ринку, а планується заздалегідь, набирає форми договору. Головна фірма жорстко контролює витрати виробництва у своїх відділеннях-постачальниках, вводить для них обмежений комерційний розрахунок, постійно орієнтуючись при цьому на зовнішніх постачальників. Це означає підлив товарного виробництва в сучасних умовах.

Один із важливих принципів організації ринку в розвинутих капіталістичних країнах полягає в тому, що потенційний виробник, перш ніж почати виготовляти товар, знаходить покупця, попередньо укладає з ним письмову або усну угоду чи контракт. У них обумовлюються якість товарів, ціни, термін поставок, платежі тощо. Завдяки цьому сфера ринкових відносин по суті перетворюється на сферу прямих зв'язків між виробниками і споживачами. У цьому випадку конкуренція відбувається між виробниками або між споживачами, а також між виробниками і споживачами товарів.

У 70—80-ті роки завдяки комп'ютеризації й автоматизації виробництва, переходу до гнучких виробничих систем автомобільна промисловість частково починає працювати за індивідуальними замовленнями. Це означає, що кожна машина збирається й оснащується на потоковій лінії, конвеєрі відповідно до індивідуальних смаків, побажань майбутнього власника, які заносяться до програми комп'ютера. На основі майже 40 видів можна замовити кілька сотень зразків обробки або оснащення машин, що означає органічне поєднання стандартної масової продукції з індивідуальними замовленнями. Так знімається проблема підтвердження ринком суспільної необхідності товарів, які виробляються, що свідчить про поступове посилення безпосередньо суспільної форми виробництва.

Ще сильніше підринається товарне виробництво (а водночас все менше конкретна праця виявляється у вигляді приватної) при посиленні втручання держави в економіку. Воно відбувається через укладання державних

контрактів, закупівлю державою величезної частки виготовленої продукції, що означає гарантований державний попит на неї.

Державний контракт — детально розроблений економічний і правовий документ, який регламентує організаційно-технічні, адміністративно-управлінські відносини при виконанні замовлення підрядниками.

Так, у розвинутих країнах світу через державну закупівлю товарів і послуг реалізується до 20% їх загального обсягу.

Тенденції розвитку товарної економіки і виникнення безпосередньо суспільної форми виробництва. У межах сучасного товарного виробництва діють дві протилежні тенденції: до подальшого його розширення та до його підриву. *Дія тенденції до розширення зумовлена:*

1) поглибленням спеціалізації суспільної праці (відгалуження окремих виробничих функцій у самостійні виробництва);

2) збільшенням кількості економічно відокремлених виробників (у США в 1947—1999 рр. кількість підприємств зросла майже на 16 млн, що з погляду відносин власності означає відокремлення товаровиробників, які, виготовляючи товари чи надаючи послуги, вступають у відносини з іншими товаровиробниками і споживачами);

3) перетворенням науки на безпосередньо продуктивну силу (внаслідок чого матеріалізовані результати наукових досліджень у вигляді патентів, ліцензій, «ноу-хау» стають товаром);

4) зростанням ролі та економічної значущості сфери нематеріального виробництва (освіта, охорона здоров'я та ін.) у відтворенні робочої сили. Послуги, що надають ці галузі, перетворюються на товар. В умовах сучасного капіталізму товар набирає і таких потворних форм, як продаж частин тіла (наприклад, однієї нирки людини, що потрапила на «дно» суспільства). Тенденція до розширення товарного виробництва зумовлена також зростанням кількості населення та дією закону зростання потреб.

Дія тенденції до підриву товарного виробництва зумовлена:

1) подальшим розвитком масштабів одиничного поділу праці, основою якого є подетальна та поопераційна спеціалізація всередині окремих виробничих одиниць (матеріальною основою цих процесів є концентрація капіталістичного виробництва, яка зростає, виникнення й розвиток гігантських монополістичних об'єднань);

2) розширенням масштабів організованості та планованості в межах окремих компаній;

3) розвитком контрактних відносин між монополіями, з одного боку, дрібними й середніми капіталістичними підприємствами — з іншого, за яких останні спеціалізуються на виробництві окремих деталей, вузлів для комплектування кінцевої продукції. Крім того, практично кожній операції купівлі-продажу між корпораціями передують укладення письмового або усного контракту, що має юридичну силу. Кожна зі сторін бере на себе зобов'язання щодо виконання умов контракту, а його порушення передбачає судові санкції. Тому складаються попередні плани виробництва, його забезпечення устаткуванням, робочою силою, сировиною, фінансові плани підприємства, плани науково-технічних досліджень тощо. В цих умовах нема потреби підтверджувати через ринок суспільно необхідний характер товарів, що виробляються.

Певний підрив товарного виробництва має місце й тоді, коли держава укладає контракти на національному та міжнародному рівнях, централізовано регулює економіку. Таку ж роль значною мірою виконують гігантські банки, які створюють апарат для суспільного регулювання процесу виробництва й розподілу продуктів.

Дія тенденції до підриву товарного виробництва зумовлює зародження третьої основної форми суспільного виробництва — безпосередньо суспільної.

Безпосередньо суспільна форма виробництва — така організація суспільного господарства, за якої внаслідок радикального розширення відносин планованого та організованого виробництва, а отже й процесу планування на мікро- і макрорівнях, задоволення більшості суспільних потреб відбувається без перетворення продуктів праці на ринку на товар з участю грошей.

Низка процесів за дії цієї тенденції, безперечно, свідчить про появу такої форми. Заперечення зародкових форм її існування — це позаісторичний підхід до товарної форми організації виробництва. Адже вона існувала не завжди і тому не може функціонувати вічно. Розвиток її внутрішніх суперечностей неминуче спричинить появу розвинутішої форми, яка діалектично, тобто з утриманням сильних прогресивних сторін, заперечить товарну форму. Ці прогресивні сторони будуть діяти в якісно інших, нових формах, підпорядковуючись при цьому закономірностям розвитку безпосередньо суспільної форми виробництва. Але загалом в наш час дія тенденції до розширення масштабів товарного виробництва є переважаючою.

Еволюція форм вартості та сутність грошей

Грошова форма вартості і сутність грошей. Засобом вираження вартості всіх інших товарів в умовах розвинутого виробництва є гроші, або грошова форма вартості. Попередніми, менш розвинутими, були проста, розгорнута і загальна форми вартості.

Проста форма вартості. Обмін продуктами, як уже зазначалося, виник ще у первісному суспільстві й мав епізодичний характер. Наприклад, одна община могла обмінювати надлишок дичини на надлишок риби, що утворився в іншій общині. Ця форма вартості була не лише найпростішою, що відображала відносини між двома товаровиробниками, а й випадковою, оскільки обмін цей не мав регулярного характеру. Випадковим було й те, які продукти і в якій пропорції обмінювалися.

Розгорнута форма вартості. З розвитком виробництва відбувалося поглиблення суспільного поділу праці, що супроводжувалося зростанням її продуктивності та появою додаткового продукту. Першим великим поділом праці, як уже зазначалося, було виділення скотарських і землеробських племен, тому надлишки тварин і продукти тваринництва (м'ясо, вовна та ін.) вже не випадково, а регулярно починають обмінюватися на надлишки продукції землеробства.

Внаслідок регулярного обміну мінові пропорції набували стійкішого характеру, наближалися до витрат праці. Але оскільки товар безпосередньо обмінювався на інший, а обмін між общинами (тобто колективний обмін) з розпадом первісного ладу поступився місцем індивідуальному обміну, останній наштовхнувся на певні обмеження. Так, власник шкури тварини міг придбати зерно лише в тому разі, якщо ця шкура була потрібна власнику зерна. Тому обмін одного товару на інший нерідко ставав неможливий, вартість кожного товару не набувала кінцевого, загальноприйнятого вираження. Для цього необхідний був товар, який мав би споживчу вартість для всіх членів суспільства.

Загальна форма вартості. Розвиток виробництва, поглиблення суспільного поділу праці, розширення кола обмінюваних продуктів зумовили стихійне виділення такого товару, на який обмінювалися всі інші товари, а отже загального еквівалента. На різних етапах історичного розвитку в різних країнах і місцевостях роль загального еквівалента виконували неоднакові товари. Це були переважно продукти масового виробництва, що відігравали

вирішальну роль в економіці народів. Так, у давніх греків загальним еквівалентом була худоба, у скандинавських народів — хутро і шкури, в Монголії, у Судані й Абіссинії — сіль. На Русі тривалий час загальним еквівалентом було хутро родини куниць (хутро куниці називали кунюю, хутро соболя — ногатою).

Гроші — специфічний товар, який відіграє роль загального еквівалента (всезагальної обмінюваності), завдяки чому в ньому виражається вартість всіх інших товарів і встановлюються виробничі відносини між суб'єктами господарювання.

З часом роль загального еквівалента закріпилася за золотом. Воно виконувало функцію грошей уже за півтора тисячоліття до нашої ери. До цього золото було звичайним товаром разом з іншими товарами. Паралельно із золотом загальним еквівалентом було й срібло. Так тривало кілька тисячоліть, і лише у другій половині XIX ст. роль грошей монополю закріпилася за золотом. Це означало встановлення золотого стандарту. Сутність грошей повніше розкривається у виконуваних ними функціях.

Функції грошей. Гроші виконують різні функції:

1. Функція міри вартості. Вона полягає в тому, що вартість усіх товарів виражається у грошах, за їх допомогою порівнюються вартості різних товарів. Це можливо тому, що і на виробництво золота, і на створення товарів треба витратити суспільно необхідну працю. Оскільки на виробництво різних товарів витрачалася неоднакова кількість праці, то їхня вартість в умовах панування золотого стандарту виражалася в різних кількостях золота. Вагова кількість металу, прийнятого в країні за грошову одиницю, становить *масштаби цін*. Держава юридичним актом закріплює грошову одиницю.

Спершу грошові одиниці та їх назви, як правило, були пов'язані з певною вагою благородних металів. Наприклад, фунт стерлінгів означав фунт срібла. З часом золото витіснило срібло, але назва лишилася, хоч вона вже означала значно меншу кількість золота, яка за вартістю дорівнювала фунту срібла.

2. Функція засобу обігу. Гроші є засобом реалізації товарів, посередником в їх обміні. У процесі обігу золоті монети поступово зношувалися, у них зменшувався вміст золота, і в обігу почали функціонувати неповноцінні гроші. Тому золоті гроші були замінені паперовими, які є знаками, символами вартості. Уперше паперові гроші з'явилися в Китаї у XII ст., в Росії — у 1769 р.

3. *Функція засобу нагромадження скарбу.* Гроші вилучаються з обміну, переривають свій обіг і перетворюються на скарб, засіб нагромадження, бо за них завжди можна купити будь-який товар. Оскільки для придбання предметів споживання значної цінності (житло, меблі, автомобіль тощо) необхідно попередньо накопичити певну суму грошей, то за стабільної грошової одиниці окремі особи нерідко тримають гроші вдома. Коли гроші нестабільні, їх намагаються миттєво позбутися (придбати якийсь товар), вберегти від знецінення (покласти в ощадний банк або придбати на них стабільнішу валюту). Така ситуація породжує спекулятивний курс на більш стабільні валюти, фінансові спекуляції та махінації.

4. *Функція платежу.* Гроші починають виконувати її з розвитком товарно-грошових відносин, тобто стають засобом оплати боргового зобов'язання, коли продавець є кредитором, а покупець — боржником. Засобом обігу в таких відносинах стає вексель, а переходячи з рук у руки, векселі породжують вексельний обіг. Банки, які виникають ще в середньовіччі, скуповують звичайні векселі й розплачуються банківськими векселями, або банківськими банкнотами, які є *кредитними грошима*.

Історично кредитні гроші з'являються на ґрунті металевих обігу і є спершу знаком золота і знаком кредиту. Вони служать додатковим елементом у платіжно-розрахунковому механізмі, основу якого становлять повноцінні гроші. Однак уже наприкінці XVII ст. починається емісія нерозмінних на золото банкнот, стабільність яких забезпечується кредитом. Тому банкнота поступово втрачає властивість бути знаком золота, яке з часом переставало відігравати роль загального еквівалента, і в другій половині XX ст. стає виключно знаком кредиту. Розвиток кредитних відносин створює можливість виплачувати позички через взаємні зарахування боргових зобов'язань без залучення готівки.

5. *Функція світових грошей.* Ця функція грошей здійснюється в їх обігу між різними країнами. Спочатку її могло виконувати лише золото. Воно було передусім загальним міжнародним платіжним засобом. У світовій торгівлі розрахунки між країнами відбуваються через зарахування боргових зобов'язань банками. Якщо платежі країни перевищували її надходження, то вона вивозила на суму перевищення золото як засіб платежу. Крім того, золото у функції світових грошей було загальним купівельним засобом, коли країна негайно оплачувала товари золотом.

Еволюція грошей у ХХ ст. У другій половині ХХ ст. як міжнародний платіжний і купівельний засіб використовували переважно національні гроші, або валюти окремих країн, що пов'язано з еволюцією самих грошей і грошових систем.

Система золотого стандарту функціонувала до 30-х років ХХ ст. Її найважливішими рисами були: 1) фіксація золотого вмісту національних валют і їх безпосередня конвертованість у золото; 2) функціонування золота як світових грошей; 3) наявність фіксованих валютних курсів.

Після Першої світової війни починається криза золотого стандарту. Із значним розширенням обсягів внутрішнього ринку, зростанням масштабів товарного виробництва золота було вже недостатньо для виконання функції засобу обігу. Водночас у передкризові 20-ті роки ХХ ст. до золотих резервів капіталістичних країн надходило у середньому на 25% менше золота, ніж до війни. Тому зростаючу потребу в золоті для обслуговування внутрішнього ринку і міжнародного обігу не могли задовольнити наявні золоті запаси. Крім того, обіг повноцінних золотих монет спричинив значне зростання витрат обігу. Панування золотого стандарту також виключало можливість проведення окремою країною своєї валютно-грошової політики, оскільки збільшення обсягів емісії, а отже й інфляційне знецінення національних грошей, призводило до відпливу золота за кордон і зменшення золотих запасів країни. Усвідомлюючи це, розвинуті країни Заходу на міжнародній Генуезькій конференції 1922 р. уклали угоду про те, що поряд із золотом функцію міжнародних платіжних засобів виконуватимуть і деякі валюти провідних країн, що отримало назву *золотодевізного стандарту*. Але й після цієї угоди грошові системи багатьох країн Заходу ґрунтувалися на золотому стандарті, тобто розмінювали паперові гроші на золото. Тому остаточного краху ця система зазнала під час економічної кризи 1929—1933 рр. Спершу Англія (1931), відтак США (1933), згодом Франція (1936) ліквідували форми золотого обігу, а до початку Другої світової війни майже всі країни припинили розмін паперових грошей на золото.

Коли функціонував золотий стандарт, реалізація товарів здійснювалася за цінами, що в середньому відповідали вартості цих товарів, а золото, маючи власну вартість, було при цьому фактором капіталістичного ціноутворення. Вільний обмін банкнот на золото унеможлилював відхилення вартості товарів від купівельної спроможності золота. Тому в цей період розвитку капіталістичного способу виробництва не було інфляції. Вона мала міс-

це лише під час війн (коли держава вдавалася до надмірної емісії паперових грошей і припиняла їх обмін на золото), але після їх закінчення рівень цін знижувався. Тому ціни наприкінці XIX ст. були на такому самому рівні, як і на початку століття. Отже, система золотого стандарту відповідала тому етапу еволюції ринкової системи, на якому ядром господарського механізму було ринкове саморегулювання. Але оскільки без активного втручання держави у процес відтворення така система більше не могла існувати (це підтвердила криза 1929—1933 рр.), то необхідно було паралельно здійснювати радикальну реформу грошової системи, яка б дала можливість державі проводити власну валютно-грошову політику. Еволюцію грошових систем розвинутих країн Заходу і валютно-грошової політики окремих держав зумовлювали зміни в сутності самих грошей, а вони, у свою чергу, детермінуються розвитком усєї економічної системи (одним з елементів якої є грошова система), відповідного їм господарського механізму (схема 5).

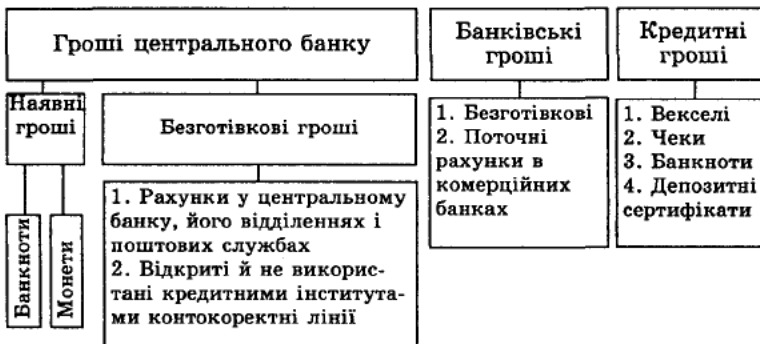

Схема 5. Класифікація грошей

У розвинутих країнах Заходу з розвитком кредитних відносин купівля обладнання, сировини одним капіталістом у іншого здійснюється переважно за допомогою кредиту. Навіть реалізація значної частини товарів для споживання відбувається через споживчий кредит. Так, за рахунок короткострокових кредитів американці покривають нині до 70% своїх витрат. Отже, кредитні гроші (вексель як знаряддя комерційного кредиту і чек як знаряддя банківського кредиту) дедалі більше виконують функцію обігу завдяки своїй функції засобу платежу і роблять цей обіг значною мірою незалежним від золота. Роль загального еквівалента дедалі більше закріплюється за кре-

дитними грошима, які беруть на себе більшість функцій товарних грошей. Тому в структурі сучасної грошової маси розвинутих країн Заходу немає золотих і срібних монет, а в структурі кредитних грошей майже 3/4 припадає на чеки і 1/4 — на банкноти. У деяких країнах Заходу наявний обіг становить лише 10—15% загального грошово-безготівкового обігу. Сучасна банкнота — своєрідний «гібрид» кредитних і паперових грошей. Щоб виконати роль загального еквівалента, кредитні гроші набувають об'єктивної сучасної значущості за допомогою примусового курсу держави, забезпечуються державним кредитом. Кредитний характер грошей також спирається на довір'я до органу, що випускає гроші (термін «кредит» у перекладі з латинської означає «довір'я»).

Водночас навіть у розвинутих країнах Заходу процес повного витіснення золота як грошей (або повної демонетизації золота) не закінчився. Тому ще існує певний зв'язок кредитно-паперових грошей із золотом. Про це, зокрема, свідчить той факт, що центральні банки цих країн зберігають своє золото, має місце його тезаврація (накопичення золота приватними особами). Отже, в процесі розвитку продуктивних сил, суспільного характеру виробництва посилюється насамперед кредитний характер відтворення, зростає потреба у відстроченні платежів при купівлі-продажу, а водночас і потреба в кредитних грошах. Хоча класичні паперові гроші переважно зникли з обігу в розвинутих країнах Заходу, але потреба в них зберігається, оскільки державний бюджет, як і в минулому, має дефіцит, нерідко величезний. У зв'язку з цим кредитні гроші, крім власних функцій, виконують ще й функції паперових грошей. Тому сучасні гроші мають кредитно-паперову основу.

Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що при перетворенні кредитно-паперових грошей на загальний еквівалент їхня вартість визначається: 1) вартістю витрат на їх виробництво і забезпечення їх функціонування (для України певні риси такої грошової одиниці, зокрема її паперового елемента, має гривня); 2) за допомогою примусового курсу держави, який базується на її економічних функціях; 3) мірою вартості. Це зумовлено тим, що частково зберігається опосередкований зв'язок кредитно-паперових грошей із золотом та вільно конвертованими валютами; 4) кредитні гроші є формою кредитних відносин та економічною формою руху позичкового капіталу; 5) кількістю та якістю товарної маси.

Звідси випливають деякі висновки щодо стабільності національної валюти:

1) при виготовленні такої валюти, а також векселів, чеків, інших цінних паперів необхідна надійна система їх захисту. За відсутності або слабкої системи такого захисту збільшується кількість фальшивих грошей, що призводить до посилення інфляції, підриву їх курсу. Водночас слід ліквідувати «чорні» валютні ринки. Згідно з оцінкою експертів МВФ на руках українського населення і комерційних структур наприкінці 1993 р. було майже 10 млрд дол., у 1999 р. — понад 15 млрд. Іноземна валюта не повинна бути засобом обігу і засобом платежу;

2) держава й особливо Центральний банк повинні проводити науково обґрунтовану валютно-грошову політику. Основою такої політики є економічна діяльність держави, виконувани нею соціально-економічні функції;

3) слід мати певні запаси золота, інших коштовних металів або вільно конвертованих валют.

Проте не всі з цих умов стабільності національної валюти України виконуються. Особливо важливу роль на етапі формування економічного суверенітету відіграє проведення науково обґрунтованої валютно-грошової політики, насамперед здійснення реформи банківської та кредитної систем.

Закони обігу грошей. Інфляція

Закони обігу грошей. Кількість грошей, необхідних для обігу, тобто форми грошей, підпорядковуються своїм особливим законам. З урахуванням перших двох функцій грошей такий закон виражається формулою, в якій кількість грошей залежить від суми цін товарів (що, у свою чергу, визначається кількістю товарів і рівнем цін на кожний з них) та швидкості обігу однойменної грошової одиниці:

$$K = \frac{Ц}{O},$$

де K — кількість грошей, необхідних для товарного обігу в певному році; $Ц$ — сума цін товарів, що реалізуються у певному році; O — середнє число оборотів за рік кожної грошової одиниці.

Це загальний закон кількості грошей в обігу. З розвитком функції грошей як засобу платежу ця формула набуває більш складного вигляду:

$$K_{\Pi} = \frac{CЦ - K + П - ВВ}{Ш_0},$$

де СЦ — сума товарних цін; К — сума цін товарів, проданих у кредит; П — сума платежів за борговими зобов'язаннями; ВВ — сума взаємопогашуваних безготівкових платежів, Ш₀ — середня кількість оборотів грошової одиниці (як засобу обігу та платежу).

На перший погляд може здатися, що для виконання функції засобу платежу необхідна додаткова кількість грошей, однак це не цілком так. Річ у тому, що частина товарів продається у кредит і оплачується за межами певного періоду. Отже, на відповідну величину зменшиться потрібна кількість грошових одиниць. Крім того, значна частина боргових зобов'язань погашається не сплатою готівки, а їх взаємним зарахуванням. Слід також врахувати у певному періоді суму платежів за товари, продані в кредит раніше.

Основними елементами закону грошового обігу є товарна маса, що перебуває в обігу, рівень цін товарів і швидкість обігу грошей. Причому не рівень цін товарів залежить від кількості грошей в обігу, а навпаки, кількість грошей, які перебувають в обігу, залежить від рівня цін. Крім того, не швидкість обігу грошей залежить від їх кількості, а кількість грошей залежить від швидкості обігу. Збільшення швидкості обігу грошової одиниці рівноцінна зменшенню грошової маси.

Коли функціонували повноцінні гроші, в обігу перебувала лише необхідна кількість грошових одиниць. Роль регулятора цієї кількості стихійно виконувала функція грошей як засобу нагромадження. Коли, наприклад, потреба в грошах зменшувалася, — частина їх «випадала» з обігу, перетворюючись на скарб, якщо, навпаки, потреба обігу в грошах зростала, то додаткова кількість їх надходила в обіг зі скарбу. Функція засобу нагромадження скарбів відігравала роль привідних і відвідних каналів грошового обігу. Тому в ньому не могло бути надлишку грошей.

Однак в обігу, крім повноцінних грошей, з XVII ст. перебувають паперово-кредитні гроші, підпорядковані закону обігу паперових грошей. Суть цього специфічного закону полягає в тому, що кількість грошей у сфері обігу повинна дорівнювати кількості золотих грошей, потрібних для нормального функціонування товарообігу. Кожен паперовий долар прирівнювався до золотого і мав таку саму купівельну ціну, як і золотий. Закон обігу па-

перових грошей діяв в умовах, коли в основі грошової форми вартості було золото.

Згідно із сучасною кількісною теорією грошей і цін, основоположником якої є І. Фішер (США), кількість грошей в обігу визначається за формулою

$$K = \frac{P \cdot Y}{V},$$

де P — абсолютний рівень цін; Y — реальний обсяг виробництва; V — швидкість обігу грошей.

Зі сформульованих законів впливає дуже важливий принцип грошового обігу — обмеження грошової маси реальними потребами обігу. Звідси можна зробити висновок, що у підтриманні рівноваги в економіці, збалансованості попиту та пропозиції важливу роль відіграє грошова маса. Вона виступає як сума купівельних та платіжних засобів, що обслуговують господарський обіг і належать державі, фірмам та окремим особам. У грошовій масі розрізняють активні гроші, що використовуються в готівковому та безготівковому обігу; пасивні (нагромадження, резерви, залишки на рахунках), які лише потенційно можуть використовуватися в угодах. Основну частину грошової маси становлять різні види банківських депозитів (кредитних грошей), а також деякі види цінних паперів, що мають таку саму купівельну спроможність, як і банківські рахунки. Грошова маса в наш час формується на основі кредитів. Це означає, що банківська система, надаючи кредит підприємствам, організаціям, окремим особам, тим самим збільшує грошову масу, оскільки в обіг при цьому надходить додаткова кількість загальної купівельної спроможності, що спричиняє зростання цін. Збільшення швидкості обігу грошей зумовлене також активним втручанням держави в процес відтворення капіталу, посиленням одержавлення кредитно-фінансової сфери і розвитком кредитної системи, вдосконаленням безготівкових платежів. Так, якщо на початку 20-х років резервним банкам потрібно було 8 днів для виконання взаємних розрахунків, то в наш час — лише 2 дні. Швидкість обігу грошей зростає завдяки широкому впровадженню чеків. Так, депозитно-чекові операції обслуговують нині майже 90% усіх грошових платежів у США, а кожен чек у середньому 10 разів переходить з рук у руки. Факторами прискорення обігу грошей є розвиток функцій комерційного банківського кредиту, збільшення поточного споживчого кредиту, впровадження ЕОМ та ін.

Причини виникнення і сутність інфляції. Явище інфляції відоме з IV—III ст. до н.е., або з часу, коли грошовим товаром у світі стає срібло. У найбільш загальному розумінні інфляція означає знецінення грошей внаслідок перевищення кількістю грошових знаків, що перебувають в обігу, суми товарних цін. Але не будь-яке підвищення цін є інфляційним. Якщо підвищення цін відбулося через подорожчання сировини, електроенергії, що призвело до збільшення витрат виробництва, то в цьому разі знецінення грошей є результатом зростання цін. Якщо зростання цін відбулося через надмірну грошову та кредитну емісію, порушення законів грошового обігу, то зростання цін є результатом знецінення грошей. Другий випадок точніше відображає реальний зміст поняття інфляція, означає появу грошових знаків, не забезпечених товарною масою.

Інфляція — знецінення грошей, що виявляється у зростанні цін.

У докапіталістичну епоху знецінення грошей відбувалося внаслідок втрати довіри до монет, в яких при карбуванні закладалося менше металу (порівняно з офіційно встановленою кількістю), або внаслідок зниження вартості виробництва золота. Така інфляція мала обмежений характер.

На нижчій стадії розвитку капіталізму, тобто в період домонополістичного капіталізму (з початку XVI до останньої третини XIX ст.), інфляція виникала лише під час війн та повоєнної розрухи. У цей період держава могла вдатися до надмірної емісії паперових грошей і припинити їх обмін на золото. Так, протягом XIX ст. мали місце два періоди загального підвищення цін: 1) у перші два десятиліття під впливом наполеонівських війн і 2) у 50—70-ті роки під час Кримської, Франко-пруської воєн та Громадянської війни у США. Після закінчення воєн рівень цін знижувався, тому наприкінці XIX ст. вони були на такому самому рівні, як і на початку століття. В інших ситуаціях панування золотого стандарту, тобто вільного обміну банкнот на золото, вартість перших не відхилялася від купівельної спроможності золота.

На вищій стадії розвитку капіталізму (на рубежі XIX—XX ст.) інфляція набула постійного та загального характеру, охопивши майже всі розвинуті країни. При цьому її темпи були високими, а у деяких країнах навіть стрімкими.

У розвинутих країнах Заходу основними причинами інфляції є:

1) монополістичні тенденції в економіці та панування монополій (суть цих процесів буде розкрито в наступній темі);

2) крах золотого стандарту;

3) надмірне зростання державного дефіциту і державного боргу, зумовленого значним розширенням непродуктивного державного споживання, насамперед військовими витратами (у США, наприклад, за період 1938—1990 рр. вони зросли з 1 млрд до 300 млрд, або приблизно 40 тис. дол. на кожного працівника). Як уже зазначалося, за умов панування монополій виразно виявляється тенденція до загального підвищення цін, які навіть під час економічних криз знижуються дуже мало, а в окремі періоди навіть зростають. Це посилює невідповідність між грошовою та товарною масою. Така ситуація поглиблюється через відсутність обміну банкнот на золото.

Причинами інфляційних процесів у цих країнах є також диспропорції в народному господарстві, кризові явища у валютно-фінансовій системі та ін.

Деякі з цих причин пояснюють інфляцію у країнах колишнього СРСР, у тому числі й в Україні. На відміну від відкритої інфляції у розвинутих країнах Заходу, вона мала тут до кінця 80-х років прихований характер. Це означає, що за умов збереження гострого дефіциту товарів і послуг за них треба було часто переплачувати державним чиновникам, торговельній мафії або на додаток до ціни надавати інші послуги.

У країнах СНД найбільш узагальнюючою, але внаслідок цього надто абстрактною (оскільки вона зумовлює деякі інші деформації, вади економічної системи) причиною інфляції є *тотальне одержавлення економіки*, внаслідок чого її називають державною економікою. Конкретнішими причинами інфляції у цих країнах, у тому числі в Україні, є:

1. *Глибока деформація основних пропорцій народного господарства, насамперед співвідношення між групами «А» і «Б».* Так, якщо в СРСР у 1928 р. частка предметів споживання в загальному обсязі промислової продукції становила 60,5%, то у 1940 р. — 39%, а у 1985 — лише 30%. В Україні з 1990 по 1998 рік частка групи «Б» скоротилася з 30 до 23,4%.

2. *Надмірна мілітаризація економіки.* За оцінками західних експертів, у СРСР на військові цілі витрачалося наприкінці 80-х років не 70, як зазначалося в офіційних джерелах, а до 300 млрд крб. Така різниця зумовлена тим, що до обсягу військових витрат раніше не зара-

ховували витрати на виробництво устаткування для військових заводів, на метал, енергію, комплектуючі виробу, а також витрати в суміжних галузях (наприклад, на видобування руди, з якої виплавляли метал для військових потреб). Наприкінці 1990 р. питома вага військової продукції в загальному обсязі машинобудівного комплексу становила 63%, у тому числі 32% — устаткування для військових підприємств, і лише 5% — споживчі товари. Після розпаду СРСР і утворення суверенної України на її території залишилося майже 30% ВПК колишнього Радянського Союзу. Надмірні витрати на військові цілі призводять до дефіциту державного бюджету, який, у свою чергу, зумовлює зростання внутрішнього боргу і випуск в обіг зайвої маси грошей.

3. Значна монополізація економіки. У низці галузей колишнього СРСР налічувалося 1100 підприємств, які були єдиними виробниками продукції, проводили політику монопольного ціноутворення. Загалом в Україні у 1994 р. понад 900 промислових підприємств займали монопольне становище у виробництві понад 2365 найважливіших видів промислової продукції (понад 35% її загального обсягу). Водночас 185 підприємств були єдиними виробниками 840 видів продукції. За цих умов необдумана політика лібералізації цін у першій половині 90-х років значною мірою зумовила інфляційне підвищення цін, грошова емісія стала наслідком такої політики. У 2000 р. в Україні були монополізовані загальнодержавні ринки 584 товарних груп і 4186 регіональних і локальних ринків, 184 товарних груп з боку 3395 суб'єктів господарювання.

4. Дотація державою нерентабельних підприємств, колгоспів і радгоспів, неефективного капітального будівництва.

5. Руїнування старої грошово-кредитної та фінансової систем і запізніле формування нової, до того ж мало-ефективної, розлад системи безготівкових розрахунків, надмірний податковий прес, політика дешевих грошей НБУ у 1992 р. та ін.

Специфічною для України причиною поширення інфляційних процесів у 1992—1993 рр. стали популярні та економічно недостатньо обґрунтовані постанови Верховної Ради, які збільшували дефіцит державного бюджету. У 1992 р. він становив 697 млрд крб., а нічим не забезпечена емісія грошей досягла 1 трлн 325 млрд крб., що дорівнювало приблизно 35% ВВП (здоровою фі-

нансово-кредитна система вважається тоді, коли цей показник не перевищує 5%). У 1993 р. дефіцит становив 25% ВВП.

6. *Наявність маси посередників між виробниками і споживачами.* В Україні їх нерідко буває до п'яти, внаслідок чого ціна товару підвищується в 4—5 разів. Зростання інфляції спричиняють значні витрати уряду на управління та інші фактори.

Узагальнюючи розвиток інфляції, слід виділити три її види: 1) «повзуча», коли ціни зростають у незначному обсязі (до 5% за рік); 2) «галопуюча» — ціни зростають за рік на 10% і трохи більше; 3) «гіперінфляція» — ціни зростають на 1—2% щоденно. Як відомо, Міжнародний валютний фонд допускає 40%-ний рівень інфляції і 2% дефіциту держбюджету протягом року. В Україні ціни у 1993 р. зростали щомісяця в середньому на 170%, що свідчило про супергіперінфляцію.

В історії окремих країн мали місце ще стрімкіші темпи інфляції. Так, у Німеччині після Першої світової війни вона досягла сотень тисяч відсотків, а зарплату видавали двічі на день. У Росії з 1918 по 1921 рік ціни зросли у 8 тис. разів, проїзд у трамваї коштував 100 тис. крб., пуд муки — 10 млрд крб.

Крім внутрішніх причин інфляції, про які йшлося вище, існують і зовнішні фактори. Це, по-перше, зростання цін на імпортні товари та послуги. Так, протягом 1992 р. ціни на нафтопродукти, які закуповувала Україна, зросли у 300 разів. По-друге, обмін у банках іноземної валюти на національну, оскільки на депозитних рахунках банків з'являються додатково випущені національні гроші. Для України та деяких інших країн СНД дія цього фактора має специфічні особливості, оскільки у них відбувається так звана «доларизація» економіки. В Україні замість захисту споживчого ринку (як це проголошувалося з моменту його введення) купоно-карбованець став засобом спустошення і без того мізерного ринку товарів. За цих умов, втративши довіру до купона і, щоб зберегти свої гроші від знецінювання, частина населення навіть за спекулятивними цінами купувала долари, іншу іноземну валюту. По-третє, структурні світові кризи (енергетична, сировинна тощо). Внаслідок кумулятивної дії цих факторів темпи інфляції у 1992 р. становили 3000%, у 1993 р. — понад 10 000, у 1994 — 860, у 1995 р. — 280%. У наступні роки вони значно знизились: у 2000 р. становили 28,5%.

Інфляція посилює диспропорції в економіці, дезорганізує господарські зв'язки, призводить до кризи держав-

них фінансів, значно активізує спекуляцію та «тіньову» економіку, корупцію, посилює злочинність. Одним із негативних наслідків інфляції є зниження життєвого рівня трудящих, знецінення трудових заощаджень. У США, наприклад, монополісти внаслідок інфляції щорічно привласнюють до 70 млрд дол. В Україні тільки за 1992—2000 рр. споживчі ціни зросли у 328 тис. разів, а грошові доходи населення — лише у 26,7 тис. разів. У 130 тис. разів знецінилися вклади громадян в Ощадбанку.

З'ясування основних причин (внутрішніх і зовнішніх) інфляції дає змогу визначити найважливіші шляхи боротьби з нею. Розрізняють такі три методи стабілізації грошового обігу: нуліфікацію, ревалоризацію і девальвацію.

Нуліфікація (лат. *nulificatio* — знищення) — різновид грошової реформи, коли знецінені грошові знаки анулюються, тобто оголошуються недійсними.

Цей метод використовується за наявності супергіперінфляції. Він мав місце під час проведення грошової реформи 1922—1924 рр. в колишньому СРСР. При цьому один новий карбованець обмінювався на 50 млрд старих. У Німеччині під час грошової реформи 1924 р. 1 нова марка обмінювалася на 1 трлн старих.

Ревалоризація — повернення попередньої купівельної сили грошовим знакам.

Для цього з обігу вилучаються зайві гроші. Цей метод застосовується за незначної інфляції.

Девальвація — зниження обмінного курсу (ціни) однієї країни до грошової одиниці іншої.

За своєю сутністю вона протилежна ревальвації. Під час панування золотого стандарту девальвація означала офіційне зниження золотого вмісту грошової одиниці, а її результатом був обмін останньої на меншу кількість золота.

Грошова система та її основні типи.

Грошова система — форма організації грошового обігу, що склалася історично у даній країні та закріплена національним законодавством; її елементами є грошова одиниця, масштаб цін, види грошових знаків, порядок випуску (емітування) та регулювання грошей.

Існують грошові системи двох типів: 1) металевого обігу, за якого цей грошовий товар виконує всі функції грошей; 2) паперово-кредитного грошового обігу, в осно-

ві якого — кредитні гроші. Розрізняють також національну та світову валютні системи.

У свою чергу, металеві системи бувають: 1) біметалевими і монометалевими. *Біметалеві* — це такі грошові системи, коли за золотом і сріблом (як рівноправними металами) законодавчо закріплена роль загального еквівалента. Але ці системи нестабільні, оскільки виникають труднощі при визначенні вартісного співвідношення між золотом і сріблом. Тому в більшості країн у другій половині XIX ст. утвердилися системи золотого *монометалізму*, в яких лише один метал служить загальним еквівалентом (золото або срібло). Розрізняють три види золотого монометалізму: 1) золотомонетний стандарт; 2) золотозлитковий і золотодевізний стандарт; 3) золотодоларовий стандарт. Про їхні спільні та відмінні риси йтиметься далі.

Закон вартості та його функції

Економічний зміст закону вартості.

Закон вартості — особливий економічний закон (діє у деяких суспільних способах виробництва), який виражає внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між суспільно необхідною працею (затраченою на виробництво товару з урахуванням умов її відтворення) і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту та пропозиції.

У найбільш загальній формі закон вартості означає обмін еквівалентів, тобто обмін товарів та послуг між виробниками та їх купівлю на ринку відповідно до суспільно необхідних витрат на їх виготовлення.

Основні риси закону вартості:

1. *Виражає внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між індивідуальним і суспільно необхідним робочим часом.* У такому аспекті він набуває вигляду закону сфери безпосереднього виробництва. Згідно із законом вартості мінові пропорції при обміні товарів регулюються суспільно необхідними витратами. Змушуючи товаровиробників знижувати індивідуальну вартість їхніх товарів (через поліпшення організації виробництва, впровадження нової техніки та ін.), цей закон є рушійною силою розвитку продуктивних сил. Про приблизне співвідношення індивідуального і суспільно необхідного робочого часу багато товаровиробників можуть дізнатися ще до того, як вивезуть товар на ринок.

2. *Обмін еквівалентів*, тобто обмін товарів відповідно до кількості та якості витраченої на них суспільно необхідної праці. У цьому разі закон вартості діє у сфері обміну.

3. *Наявність сталих зв'язків між виробниками одного виду товарів через конкуренцію*, за якої здійснюється взаємний тиск одного підприємця на іншого. Роль рушійної сили розвитку виробництва закон вартості у цьому разі виконує в нерозривній єдності сфер безпосереднього виробництва й обміну.

4. *Наявність сталого зв'язку між попитом і пропозицією*. Якщо їх відносна рівність порушується, то обмін товарів здійснюється не відповідно до кількості витраченого на них суспільно необхідного робочого часу. Так, за недостатньої кількості товарів ринкову вартість завжди регулюють товари, вироблені за гірших умов, а за надлишкової їх кількості — виготовлені за найкращих умов. Конкретизацією цієї риси закону вартості є взаємозв'язок між кількістю та якістю суспільної праці, витраченої на виробництво певного товару, і суспільною потребою. Якщо кількість праці відповідає розмірам суспільної потреби, то товар продається за його вартістю. Таким чином закон вартості стихійно регулює пропорції розподілу суспільної праці між галузями.

5. *Виражає внутрішньо необхідні зв'язки між працею виробника товарів у минулому (суспільно необхідним робочим часом у момент їх безпосереднього виробництва) і теперішніми умовами виробництва*. Тому вартість товарів зумовлюється не тим робочим часом, який затрачено на їх виробництво, а тим, який затрачено на їх відтворення.

6. *Виражає внутрішньо необхідні й сталі зв'язки між вартістю та цінами товарів*. Тому цей закон керує рухом цін так, що зменшення або збільшення необхідного робочого часу зумовлює зниження або підвищення цін виробництва.

Однак ціноутворення не на всі товари регулюється законом вартості. У сучасній планомірно-ринковій економіці розширюється коло об'єктів, в основі ціни яких — капіталізація (необроблена земля, цінні папери та ін.).

Капіталізація доходів — визначення ціни певного об'єкта купівлі-продажу на підставі доходу, який приносить цей об'єкт.

Крім того, існує ціноутворення, за якого ціна визначається лише співвідношенням попиту та пропозиції (товари мистецтва та ін.). У класичному вигляді (коли ціни товарів коливаються навколо вартості) цей закон діяв лише в умовах простого товарного виробництва. В епоху до-

монополістичного капіталізму з перетворенням вартості товарів на ціни виробництва закон вартості діє у формі коливання цін навколо цін виробництва (див. тему 2.5).

Основні функції закону вартості. Закон вартості є: 1) стихійним регулятором товарного виробництва (простого, капіталістичного), але не відокремлено, а в поєднанні з іншими економічними законами (законами відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, зростанню продуктивності праці тощо у період існування товарного виробництва; законами додаткової вартості, середньої норми прибутку та ін. у період розвитку капіталістичного товарного виробництва); 2) рушійною силою стихійного розвитку продуктивних сил; 3) основою диференціації товаровиробників. За товарної форми виробництва товаровиробники постійно змушені вдосконалювати нову техніку, технологію, поліпшувати якість продукції, підвищувати продуктивність праці, знижувати індивідуальні витрати виробництва. Хто не робить цього, може швидко збанкрутувати; тому за цієї форми організації суспільного виробництва значно прискорюється прогрес у розвитку продуктивних сил. Водночас постійне коливання цін, зміни у ринковій кон'юктурі призводять до розорення і витіснення з ринку маси дрібних виробників. У сучасних умовах цей процес зачіпає дрібні, середні та крупні фірми. Поступово посилюється їх майнова диференціація.

Дія закону вартості разом з іншими факторами сприяє формуванню ринкової економіки та її еволюції.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність товарного виробництва і причини його виникнення.
2. У чому полягає історичний характер споживчої вартості та вартості?
3. Які основні фактори зумовлюють тенденції до розширення та до звуження товарного виробництва?
4. Розкрийте основні риси товару в сучасних умовах.
5. Проаналізуйте основні функції грошей.
6. Дайте характеристику структури грошової системи.
7. Які існують основні закони грошового обігу?
8. Що таке інфляція і чому в XX ст. вона стала хронічною?
9. Розкрийте основні риси та основні функції закону вартості.

1.5. Ринкова економіка та її еволюція

Існуючу нині у промислово розвинутих країнах економічну систему називають ринковою, вільною ринковою, соціально ринковою, змішаною економікою тощо. Ринкова економіка, як відомо, виникла кілька століть тому, пройшла кілька етапів свого розвитку, зазнавши якісних та сутнісних змін. З'ясування економічної природи кожного з цих етапів є важливою умовою вибору Україною основних шляхів та напрямів високорозвинутої економічної системи, її входження в структуру сучасного світового господарства.

Сутність ринкової, соціально ринкової та змішаної економіки

Еволюція ринкової економіки та основні риси сучасних економічних систем. Ринкова економіка (або ринкове господарство), згідно з теорією А. Сміта, — це лад, в якому відбувається вільна гра ринкових сил (принцип *laissez-faire*). Природною рушійною силою господарського розвитку є прагнення індивіда до реалізації своїх економічних інтересів. Дбаючи про свої інтереси, така економічно вільна людина як покращує свій добробут, так і примножує багатство суспільства. Суперечності між

індивідом і суспільством не існує. Розуміючи, що в умовах свободи господарської діяльності та свободи торгівлі деякі індивіди можуть домовлятися про підвищення цін або окремих суб'єкт господарювання прагнуть до безмежного привласнення прибутку, А. Сміт вважав, що інтереси таких індивідів певною мірою гармонізує конкуренція, що вона є регулятором особистого егоїзму, завдяки чому досягається економічна рівновага. Конкуренція вирівнює попит і пропозицію, відновлює пропорційність тощо, тобто здійснюється саморегулювання економіки.

У ринковій економіці державі належить другорядна роль: вона виконує лише ті функції, які не може виконати або робить це економічно неефективно окремих індивідів. Такими функціями є: організація громадського порядку, державної поштової служби, запровадження обов'язкового шкільного навчання, забезпечення національної оборони, емісія крупних банкнот, будівництво деяких громадських споруд (доріг, мостів) та їх утримання в належному стані.

З часом теорія ринкової економіки зазнала істотних змін. Так, концепція «соціального ринкового господарства», основоположниками якої є західнонімецькі економісти А. Мюллер-Армак, В. Ойкен та ін., значно відрізняється від теорії класичного ліберального господарства (тобто від концепції «ринкової економіки»), в якій державі відводилася роль «нічного сторожа». Вони визнають, що «перед сучасною державою стоять нині величезні завдання», що в середині ХХ ст. можливість звільнити державу від обов'язків малоймовірна. Одним із найважливіших завдань держави Л. Ерхард вважає забезпечення вільної конкуренції. Вільна власна ініціатива і конкуренція повинні поєднуватися з активною роллю держави в господарському житті. Головним критерієм свободи, за Л. Ерхардом, є свобода споживання, що «знаходить своє логічне доповнення у свободі підприємця виробляти та продавати ті продукти, які відповідають попиту...». Громадяни країни також мають право на стабільну валюту.

Один із найважливіших критеріїв соціального ринкового господарства (поєднання соціального з ринковим) — досягнення ефективного господарського порядку, коли із зростанням продуктивності праці знижуються ціни, підвищується реальна заробітна плата. Через конкуренцію (як найефективніший засіб досягнення та забезпечення добробуту) «може бути досягнута — у кращому розумінні цього слова — соціалізація прогресу і прибутку...».

Другим важливим критерієм соціального ринкового господарства є оптимальне поєднання ринкової економіки та планового господарства (централізовано регульована система економіки). У цьому зв'язку Г. Орліб (один із прихильників сучасного неолібералізму) писав: «Ми повинні зрозуміти, що давня суперечка про те, чому надати перевагу — плановому чи ринковому господарству, нині не становить інтересу. Важливішою є комбінація того й іншого, тобто регульована ринкова економіка». У пізніших виданнях інших німецьких авторів «соціальне ринкове господарство» визначається як «сучасна форма економічної організації ринкового типу з налагодженим механізмом державного регулювання, відповідною інституціональною структурою і системою соціального захисту населення».

Водночас Л. Ерхард відкидав концепції «товариства колективної відповідальності», «держави добробуту». Остання є складовим елементом теорії «змішаної економіки», і в цьому її головна відмінність від теорії «соціального ринкового господарства». Якщо для досягнення соціальної спрямованості економіки потрібно, на думку батька німецького «економічного дива» Л. Ерхарда, не вдосконалювати розподіл, а піднімати виробництво, то, на думку Е. Хансена (одного з представників концепції «змішаної економіки»), «держава добробуту» є передусім перерозподільником виробленого доходу. Інша важлива функція такої держави — здійснення певних форм національного економічного планування.

Отже, якщо вибрати назву кінцевого етапу трансформації існуючої нині в Україні соціально-економічної системи з визначень західних економістів, то найбільш прийнятним є термін «змішана економіка» в інтерпретації Е. Хансена, в якому поєднуються риси «держави добробуту» і функція національного планування, яке здійснює держава. У свою чергу, «держава добробуту» неможлива без перерозподілу значної частки національного доходу через центральний (федеральний) бюджет. Виступати взагалі проти перерозподілу національного доходу, проти вдосконалення процесів розподілу (як вважав Л. Ерхард) означає виступати проти об'єктивного ходу економічного розвитку людства, займати антигуманні, антипрогресивні позиції як у теорії, так і на практиці. Англійський економіст А. Пігу обґрунтовано стверджував, що «трансферт доходу від багатих до бідних збільшить сукупний добробут, оскільки сума задоволення останніх зростає більше, ніж зменшується задоволення перших».

Поняття «ринкова економіка», або «ринкова система», відображає не сучасні реалії розвитку економіки західних країн, а реалії майже 200-річної давності. Це зумовлено тим, що в ній усі проблеми вирішуються за допомогою ринкових важелів, а державне регулювання не потрібне. Проте без нього сучасна економічна система існувати не може. Критикуючи у цьому зв'язку погляди австрійського економіста Ф. Хаєка про необхідність підпорядкувати економіку дії «невидимої руки» абстрактного ринку (йдеться про принцип *laissez-faire* у концепції А. Сміта), Б. Селігмен писав: «Для того, щоб це здійснити, ми повинні були б перекреслити історію останніх півтора століть і відтворити світ незалежних господарських одиниць без монополії і без великих утворень капіталу». Різкіше висловився з цього приводу Дж. Гелбрейт: тих, хто говорить про повернення до вільного ринку часів А. Сміта, він називає людьми з психічними відхиленнями клінічного характеру.

Досконалішим варіантом ринкової економіки, за класифікацією більшості західних учених, є різні варіанти змішаної економіки, які збагачувалися багатьма напрямками, течіями і школами впродовж тривалого історичного періоду.

Змішана економіка — західна модель соціально-економічного розвитку, що передбачає поєднання приватної і державної форм власності, плану і ринку, проведення інституційно-соціальних реформ з метою побудови прогресивнішого ладу.

Виникла в перші десятиліття ХХ ст. Розрізняють три основні варіанти цієї моделі економіки: 1) консервативний; 2) ліберальний; 3) соціал-реформістський. Кожний із них набуває певних специфічних ознак у певній західній країні, що зумовлено особливостями її економічного, соціального, політичного, національного, історичного розвитку. Водночас відбувається їх взаємозбагачення, наповнення елементами якісно нового змісту в процесі еволюції соціально-економічної системи. В межах окремих варіантних моделей змішаної економіки виділяються певні течії, школи.

Консервативний варіант змішаної економіки (найвідоміші його представники — американські економісти Л. Мізес, Ф. Хаєк, М. Фрідмен та ін.) передбачає обмежене (передусім опосередковане) втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення сприятливих умов для розвитку приватного сектора, ринкових важелів саморегулювання економіки.

Згідно з *ліберальним варіантом* змішаної економіки необхідне проведення важливих інституційних і соціальних реформ, раціональна взаємодія приватного і державного секторів економіки, впровадження системи національного планування, підпорядкування приватного сектора інтересам розвитку суспільства, здійснення поступової соціалізації капіталістичної економіки. Найвидатнішими представниками цієї моделі є американські економісти Дж. Гелбрейт, Р. Хейлброннер та ін.

Соціал-реформістський варіант змішаної економіки має на меті необхідність оптимального поєднання децентралізму і централізму, планування і ринку, індивідуальних і колективних форм власності для поступової трансформації капіталізму в більш прогресивне суспільство. Його представники — теоретики лейбористської партії Великобританії, автори концепції демократичного соціалізму.

Останні два варіанти змішаної економіки мають чимало спільного. Зокрема, їх представники виступають за пряме втручання держави в економіку в суспільних інтересах, значний розвиток державного сектора, пріоритет колективних і суспільних інтересів порівняно з індивідуальними тощо.

За соціально-економічним змістом консервативний варіант змішаної економіки відділяє від ліберального та соціал-реформістського варіантів глибока прірва. Він представлений прихильниками неокласичного напрямку економічної науки, тому лише незначною мірою відповідає тим принципам і критеріям, які формують змішану економіку, тобто поєднання двох форм власності, двох типів регулювання. Ідеологи цього напрямку виступають проти планових начал в економіці (Ф. Хаєк, наприклад, називає планування рабством).

Ідейні витоки змішаної економіки — насамперед в німецькій історичній школі, представники якої в останній чверті XIX ст. виступали за державне втручання в економіку з метою її модернізації, за проведення соціальних реформ. Джерелом цієї моделі економіки є також інституційно-соціальний напрям (або інституціоналізм), представники якого (Т. Веблен, А. Гобсон, Д. Коммонс та ін.) різко критикували неокласичну теорію ринкової рівноваги з її методологічним принципом граничної корисності, стверджували, що ринок перетворився лише на один з економічних інститутів поряд з такими інститутами, як корпорація, держава. Найважливішим інститутом з-поміж них вважали державу, яка проводить активну соціальну політику, застосовує індикативне планування та регулювання господарського життя. Вони виступали за

встановлення соціального контролю і побудову держави соціального благоденства, за обмеження приватної власності. Оскільки державу інституціоналісти вважали нейтральною силою, то вона повинна здійснювати соціальний контроль за економікою, проводити трансформацію соціально-економічної системи. Двома найважливішими елементами цієї системи вони називали форми власності та механізм розподілу (або аллокації) ресурсів, які є основою для типологізації економічних систем. Крайніми антиподами власності інституціоналісти вважали приватну і державну, а проміжними — різні варіанти їх поєднання. Крайніми антиподами механізму розподілу ресурсів, на їхню думку, є стихійно-ринкове регулювання і державне централізоване планування, а між ними — різноманітні форми поєднання цих полюсів. У свою чергу, залежно від поєднання централізму і децентралізму, форм втручання держави в економіку можна істотно змінювати механізм розподілу ресурсів і доходів.

Проблемам функціонування цієї моделі відведено значне місце в кейнсіанській теорії. На противагу неокласичному напрямку, представники якого вважали несумісними ринкові механізми самоуправління економіки з державним централізованим управлінням, Дж. Кейнс розробив механізм активного державного регулювання економіки з використанням ринкових важелів. Зокрема, в його теорії «вмонтовані» такі методи безпосереднього втручання держави в макроекономічні процеси, як державна власність, організація громадських робіт, надання субсидій приватним компаніям, які є ознаками соціалізації економіки. Так, наприклад, характеризували заходи американського президента Ф. Рузвельта щодо виходу економіки з кризи 1929—1933 рр., які ґрунтувалися на рекомендаціях кейнсіанської теорії.

Модель змішаної економіки збагатилася елементами нового змісту завдяки неокласичному синтезу — узагальнюючій економічній концепції, в якій поєднувалися раціональні аспекти теорії ціноутворення і розподілу доходів у межах неокласичного напрямку з положеннями макроекономічної рівноваги і зростання національного доходу в межах кейнсіанського напрямку. Їх представники обстоювали необхідність державного втручання в економіку через використання різноманітних методів антициклічного регулювання (насамперед сукупного попиту) з метою досягнення загальної рівноваги існуючої економічної системи, її збалансування на макро- і мікроекономічному рівнях. Головними умовами досягнення такої рівноваги є рівність інвестицій і заощаджень, а також попиту на ліквідність і грошової маси.

Найважливішими формами соціалізації власності соціал-реформістські теоретики називають пряме одержавлення окремих галузей або крупних компаній через націоналізацію, будівництво державних підприємств і розвиток на цій основі державного підприємництва, створення спільних державно-приватних компаній. Важливо при цьому забезпечити умови і механізми розвитку державної власності в суспільних інтересах. За їх відсутності (демократизації контролю та управління цією формою власності, наявності демократичних інститутів, плюралізму політичних сил та інших) державна власність може сприяти посиленню монополізації економіки. Необхідною умовою соціалізації економіки є перетворення державної власності на основу розгалуженої системи демократичного планування.

Значного поширення в деяких країнах Заходу набули реформістські ідеї соціалізації капіталістичної економіки через здійснення спільного (змішаного) державно-приватного підприємництва, зокрема впливу держави на інвестиційну, цінову, промислову політику крупних приватних підприємств тощо, завдяки чому відбувається розширення частки державного капіталу. Цей шлях більш привабливий (порівняно з націоналізацією окремих підприємств і галузей) з погляду як трансформації існуючих форм власності, так і створення відповідного механізму регулювання. Доцільно також, на думку реформістських теоретиків, створювати спеціальні державні фінансові інститути, які б скуповували контрольні пакети акцій окремих крупних компаній у ключових галузях народного господарства і спрямовували їх подальший розвиток в загальнонаціональних інтересах.

Ліві соціал-демократи не без підстав пропонують широко практикувати розвиток таких децентралізованих форм суспільної власності, як регіональна, муніципальна, комунальна та ін. Крім цих методів соціалізації капіталістичної економіки, вони вважають за необхідне розвивати профспілкову, кооперативну та інші форми колективної власності, асоціації дрібних підприємств тощо. Такі форми, на їхню думку, сприяють розвитку самоуправління, залученню трудящих до управління процесом виробництва і управління власністю.

Ще один напрям соціалізації економіки — вплив держави на інвестиційну діяльність і розподіл доходів. Вплив на інвестиційну діяльність здійснюється через податки, кредити, надання позичок, субсидій, державні закупівлі товарів і послуг, контроль за якістю продукції та

встановлення стандартів якості, за умовами праці, заробітною платою і капіталовкладеннями та ін. Вплив на розподіл доходів здійснюється через механізм трансфертних витрат, контроль за цінами, заробітною платою, дивідендами, розподілом сировини, споживчим кредитом та ін. Деякі з цих важелів прямо або опосередковано стосуються як інвестиційної діяльності, так і розподілу доходів.

Засобами соціалізації є також: впровадження загальнонаціонального регіонального регулювання і планування всього народного господарства (макроекономічний рівень); мікроекономічного регулювання (через контроль стандартів якості продукції, укладення контрактів між державою та окремими компаніями, галузевими асоціаціями підприємців, селективний вплив на розвиток окремих галузей, економічну кон'юнктуру на окремих ринках та ін.); здійснення інституціональних реформ (через механізм посилення суспільного ревізорського нагляду, введення до складу керівництва крупними компаніями представників держави, профспілок, споживачів, вдосконалення антимонопольного законодавства, прийняття нового статуту діяльності великих корпорацій тощо). Надзвичайно важливе значення з-поміж цих заходів надається процесу демократизації планування, підпорядкування його суспільним інтересам, а також демократизації управління на макро- і мікрорівнях. Зокрема, за допомогою плану формується модель соціально-економічного розвитку країни, здійснюється макроекономічне регулювання народного господарства. Водночас за допомогою ринкових важелів саморегулювання економіки передбачається регулювання і коригування пропорцій між попитом і пропозицією лише на окремі товари і послуги. Демократизація процесу планування дасть змогу як здійснити демократичні перетворення в державному секторі, так і реформувати приватний сектор, спрямувати розвиток гігантських монополій в русло загальнонаціональних інтересів, а в перспективі — поступово, без тотального одержавлення трансформувати змішану економіку спочатку в посткапіталістичну систему, а згодом — і в соціалістичне суспільство, що ґрунтується на плюралізмі форм власності та регулюючих механізмів.

В інвестиційній діяльності впровадження демократичного планування передбачає докорінну зміну в структурі виробництва і в розподілі доходів. Вирішальну роль в інвестиційному процесі повинні відігравати державні капіталовкладення, насамперед інвестиції в соціальну

сферу, в наукові дослідження й розробки, пов'язані з новою технікою. Це, на думку прихильників радикально-реформістської моделі змішаної економіки, стане засобом комплексного вирішення проблем інфляції та безробіття. Важливе значення в механізмі реалізації демократичного планування повинен відігравати механізм укладення контрактів між державою і приватними компаніями, за допомогою якого буде узгоджено макроекономічне регулювання з мікроекономічним, а також встановлено необхідний суспільний контроль за крупними компаніями (за формуванням витрат виробництва і цін, системою звітності та ін.). Крім того, контрактна система вважається ефективним засобом вдосконалення економічних взаємовідносин в межах державного сектора економіки (зокрема між державними компаніями, з одного боку, адміністративними і регулюючими органами — з іншого), зростання ефективності державних підприємств, посилення їх фінансово-оперативної самостійності, конкурентоспроможності. Так, у разі виконання завдань державних органів, що не приносять економічної вигоди, державні підприємства повинні отримувати відповідну компенсацію. До цього методу, зокрема, мають на меті вдатися Лейбористська партія Великобританії, Соціалістична партія Франції.

У моделі змішаної економіки, в тому числі демократичного планування, важлива роль відводиться ефективному функціонуванню дрібних і середніх підприємств.

Якщо зіставити сутність змішаної економіки з реаліями української дійсності щодо трансформації існуючої економічної системи, то можна дійти висновку, що із трьох варіантів цієї економіки в Україні втілюється в життя консервативний. Найповніше він представлений консервативною економічною політикою, що ґрунтується на концепції монетаризму. Її основними принципами є такі постулати неокласичного напрямку політичної економії, як надання переваги приватній власності та основаному на ній механізму ринкової конкуренції. Серед сфер державного регулювання економіки-монетаризм відіграє вирішальну роль у грошовій сфері, а для досягнення стабілізації економіки вирішальна роль належить обсягу грошової пропозиції. Стабільне зростання останньої, максимальне обмеження державного втручання в економіку поряд із скороченням податкового тягаря — основні, як вважають монетаристи, важелі державного регулювання народного господарства. На їхню думку, ринкові важелі слід впроваджувати також у сферу соціального забезпечення.

Ці принципи монетаристської концепції послідовно втілювалися в Україні. Внаслідок цього руйнувалося державне управління економікою в умовах переважання державного сектора, проводилася свавільна лібералізація цін (у 1995 р. уряд контролював лише до 11% цін на товари і послуги), зовнішньоекономічної діяльності та ін. За умов відсутності сформованої структури та інфраструктури ринку, значної монополізації економіки це означало некерованість макроекономічними процесами, призвело до величезних збитків в народному господарстві (воно постраждало вдвоє більше, ніж під час Другої світової війни), до крайнього зубожіння трудящих і казкового збагачення жменьки кланово-номенклатурної еліти.

Із трьох західних соціально-економічних моделей розвитку (змішана економіка, соціально орієнтована ринкова економіка і ринкова економіка) найбільш адаптованою для України була б модель змішаної економіки, але не в консервативному варіанті. Це зумовлено тим, що вона орієнтована не на полюси у формах власності, у виборі важелів регулювання економіки, у розподілі ресурсів та в інших критеріях моделей соціально-економічного розвитку. Більше того, вона значною мірою ґрунтується на тому, що поєднує в собі позитивні сторони приватної, колективної та державної власності, ринкових механізмів і державного регулювання, ринкових і централізованих методів розподілу доходів, приватних, колективних і суспільних інтересів, адміністративних, правових і економічних важелів управління народним господарством. Соціальною базою побудови такої економіки повинен стати середній клас.

Оскільки побудову змішаної економіки проголошено метою нашого суспільства, але в процесі реалізації Президентської програми все більше зростає прірва між моделлю і дійсністю, необхідно:

- 1) перестати орієнтуватися на переважання приватної власності;

- 2) відмовитися від тотальної приватизації (це було б націоналізацією навпаки) і не зменшувати питому вагу державної власності на засоби виробництва нижче 30—35%;

- 3) відкинути помилкову тезу Президентської програми про те, що «базовою основою інституціональних перетворень повинна стати цінова лібералізація, поступовий перехід до вільного її регулювання за ринковими законами попиту і пропозиції»;

- 4) перейти від декларацій про необхідність формування якнайширшого прошарку реальних акціонерів до їх реального втілення;

5) перейти від монетаристсько-адміністративно-командного типу регулювання економіки до кейнсіанського та інституціонального.

Причини вживання терміна «ринкова економіка». Існує декілька причин використання цього поняття в сучасних умовах:

1. *Наявність стереотипів і догм у західній економічній літературі.* Це означає, що ним послуговуються і нині, незважаючи на відсутність такої економіки (ринкової) уже майже три чверті століття.

2. *Слабке знання основ діалектичного методу пізнання та відсутність відповідного методу мислення.* Цей метод передбачає, зокрема, що коли змінюються реальні економічні явища і процеси, то й їхнє відображення — економічні поняття та категорії — також повинні зазнати відповідних змін. Якщо при цьому вживаються такі фундаментальні поняття, як «капітал», «власність», «ринок» та ін., то для їх вираження у постійному процесі зміни слід вживати додаткові поняття, що доповнюють їх елементами якісно нового змісту. Наприклад, для пізнання сутності сучасної економічної системи розвинутих країн Заходу недостатньо вживати поняття «капітал» або «капіталістична власність». Для того щоб відобразити еволюцію цієї системи, вживають додаткові поняття — «акціонерний», «монополістичний» (у тому числі «олігополістичний»), «фінансовий», «державно-монополістичний», «інтернаціональний», «транснаціональний» капітал тощо. Характеризуючи процес еволюції ринку, також слід вживати додаткові категорії: «монополістичний» (у тому числі «олігополістичний»), «державний» ринок та ін. Крім того, поняття «ринок» нерідко вживається у поєднанні з іншими поняттями («план», «макроекономічний контроль», «регулювання», «макроекономічне регулювання» та ін.). У даному разі, якщо йдеться про ринкову економіку, яка відображає характеристику економічної системи передусім з боку товарно-грошових відносин та спробу її регулювання, додатковим поняттям, яке відображає вплив держави на її розвиток, є регульована ринкова економіка.

3. *Проголошення визначальною однієї зі сфер суспільного відтворення, у даному разі обміну, і на цій основі характеристика всієї економіки.* Такий підхід означає дотримання положень мінової вартості, а отже є поверховим.

4. *Підміна критеріїв класифікації економічних систем.* Замість відносин економічної власності (капіталу) — товарно-грошові відносини. З урахуванням цього ринкова

економіка є капіталізмом на його нижчій стадії. З великої кількості парних понять, які сучасні західні науковці протиставляють ринку, найбільш вживаною є категорія «планування». Більшість напрямів, течій і шкіл сучасної економічної думки доводять необхідність введення планування з метою стабілізації економічної системи Заходу.

Американський економіст Б. Селігмен, полемізуючи з Ф. Хаєком (який виступав проти планування, проти втручання держави в економіку), справедливо заперечував: «Головна проблема полягає не в тому, чи потрібні планування і контроль, а швидше в тому, хто буде затверджувати плани — панівна еліта, в тому числі вузьке коло приватних осіб, чи суспільство загалом».

Логічне завершення такі погляди (про необхідність діалектичного поєднання планування і ринку) знаходять у положенні про те, що сучасний ринок є регульованим. Тому, враховуючи вимоги діалектичної логіки (зокрема необхідність адекватного відображення у поняттях і категоріях реальної дійсності), існуючу в Україні соціально-економічну систему слід трансформувати не в ринкову, а в планомірно-ринкову, або регульовану ринкову, систему.

Причини виникнення планомірно-ринкової економіки та основні функції держави

Причини виникнення планомірно-ринкової економіки. Як зазначалося вище, з моменту свого народження капіталістичний спосіб виробництва ґрунтувався на ручній праці й найбільш адекватною суспільною формою його розвитку була індивідуальна (приватна) власність. Ринкова форма зв'язку між дрібними підприємствами абсолютно переважала, і виробництво, і привласнення мали у той час переважно приватний характер.

Але вже у цей період поряд з ринковими формами зв'язку як всеохоплюючими, абсолютно переважаючими, що здійснювалися стихійно (проявляючись з початку ХІХ ст. періодично через кризи), зароджуються позаринкові, набираючи форми організованих, планомірних, свідомо регульованих. Вони обмежувалися окремим підприємством і ґрунтувалися на одиничному поділі праці у формі подетальної та поопераційної спеціалізації окремих трудівників. Кожен окремий продукт їх праці набував форми товару. Так, у «Капіталі» К. Маркса наводиться приклад того, як у виготовленні голок беруть участь 92 робітники зі специфічними навичками.

З кінця XVIII — початку XIX ст. почав зароджуватися новий технологічний спосіб виробництва, що ґрунтувався на машинній праці. Виробничі функції окремого робітника закріплюються за окремими підприємствами. Тому подетальна та поопераційна спеціалізація найманого робітника у межах одиничного поділу праці зумовила технологічну залежність окремих підприємств, їх підпорядкування єдиному контролю. У цей проміжок часу (до кінця XIX ст.) виробництво стає дедалі більше суспільним, поглиблюється суспільний поділ праці. Це розширює матеріальну основу плановірності, свідомого регулювання виробництва, позаринкових форм зв'язку передусім за рахунок внутріфірмових виробничих зв'язків. Хоча сфера ринкових форм зв'язку збільшується і вони домінують, межі плановірності розширюються до монополістичних об'єднань, особливо у формі трестів. Трести виробляють товари не анархічно, а за обліком. Крім того, з'являються вексельні курси, преїскуранти, розвивається поштовий і телеграфний зв'язок, виникають нові засоби сполучення, державна статистика та ін., що дає змогу підвищувати інформованість підприємців. Стихійні процеси певною мірою також обмежуються корпораціями через фінансові зв'язки, «особисту унію», систему участі, переплетіння капіталів та ін.

Щодо розширення меж плановірності у сфері безпосереднього виробництва всередині фірм, то ця тенденція в сучасних умовах не обмежується гігантськими корпораціями, а прокладає собі дорогу в їхніх взаємовідносинах з багатьма дрібними та середніми підприємствами — постачальниками окремих деталей. Так, у контрактні відносини з американською автомобільною корпорацією «Дженерал моторз», як зазначалося, залучено майже 40 тис. таких підприємств.

Слідом за розвитком суспільного характеру виробництва, хоч і повільніше, в межах приватнокапіталістичної форми власності еволюціонує колективний характер привласнення. Воно поступово стає колективним, але здійснюється спочатку в інтересах капіталістів, об'єднаних в акціонерне товариство. Незважаючи на це, межі плановірності, свідомого регулювання й контролю ще більше розширюються. Але такий контроль здійснює вузька група осіб.

На початку XX ст. продуктивні сили починають переростати межі окремих монополістичних об'єднань. Це зумовлює інтенсивніше одержавлення економіки, посилення ролі державної власності (на засоби виробництва, робочу силу, значну частку національного доходу та ін.) як суспільної форми розвитку продуктивних сил.

Після 30-х років ХХ ст. домінуючими формами суспільного поділу праці стають подетальна та поопераційна форми одиничного поділу, а їх матеріальною основою — комплексна механізація й автоматизація виробництва. Із середини 50-х років ХХ ст. формується новий технологічний спосіб виробництва, заснований на автоматизованій праці. У цей період продуктивні сили починають переростати масштаби окремих національних держав. Тому подетальна та поопераційна форми одиничного поділу праці розвиваються як у межах окремих національних держав, так і в міжнародному масштабі (інтернаціоналізація одиничного поділу праці). Це відбувається за допомогою і ринкових, і позаринкових форм зв'язків. Якщо в умовах загального й особливого поділів праці збільшення кількості галузей промисловості супроводжувалося повним юридичним, технологічним і економічним відокремленням спеціалізованих підприємств, то в умовах панування одиничної форми поділу праці кожне з них залишається технологічно взаємопов'язаним з іншими. Всі виробничі одиниці, навіть ті, що перебувають у різних країнах, повинні працювати за єдиним технологічним планом, дотримуватися єдиного ритму виробництва, кількісно-якісних характеристик продукції. Якщо в умовах особливого поділу праці взаємозв'язок відокремлених одна від одної сфер виробництва при їхньому злитті в сукупний суспільний виробничий організм і за наявності соціально-економічної відокремленості супроводжувався купівлею-продажем товарів, мала місце опосередкована форма зв'язку, то за одиничного поділу праці відбувається пряма безпосередня взаємодія між його ланками, і результати окремих видів відокремленої праці всередині гігантських фірм перестають бути товарами. Такими вони стають лише після завершення виробничого циклу, після купівлі їх іншими компаніями.

Ці процеси значно посилили дію тенденції до планованості розвитку, позаринкові форми зв'язку (тобто безпосередньо суспільні форми), масштаби свідомого регулювання економіки. З цього часу планована форма зв'язку значно поглибилась і здійснюється у межах різних типів і форм економічної власності в усіх сферах суспільного відтворення. Так, у безпосередньому процесі обміну в результаті поширення роботи на замовлення та широкої інформованості виробників, планованого формування попиту на продукцію тощо ринок у розумінні просторових меж, в яких відбуваються процес обміну, зникає. Здійснюються довгострокові коопераційні зв'яз-

ки між виробниками і споживачами: перші виробляють план своєї майбутньої діяльності разом з постачальниками обладнання та споживачами, відбувається формування торговельно-промислових комплексів, інтеграція крупних промислових корпорацій з торговельними компаніями. Крім того, в сучасних умовах зростає роль таких форм співробітництва гігантських корпорацій, як організація спільних підприємств, фірм, обмін патентами, науково-технічною інформацією. Вищою формою розвитку корпоративної планомірності є широкий розвиток багатогалузевих транснаціональних корпорацій (ТНК). Наприкінці 90-х років вони контролювали майже половину світового промислового виробництва, 65% світової торгівлі, 80% патентів і ліцензій на нову техніку. У межах багатогалузевих транснаціональних концернів створюється своєрідний «управлінський холдинг», який передає господарське управління виробництвом, реалізацію продукції тощо своїм відділенням, філіям, але загальний розподіл довгострокових фондів розвитку залишається у керівного ядра. В таких концернах тривають підриг товарного виробництва, посилення безпосередніх форм зв'язку, розширення меж спільного контролю, свідомості та планомірності.

Ці процеси поглиблюються внаслідок одержавлення продуктивних сил, фінансово-кредитної сфери, значної частки національного доходу, широкого розвитку державного регулювання, програмування та прогнозування капіталістичної економіки. Держава свідомо встановлює та регулює такі глобальні макроекономічні пропорції суспільного відтворення, як співвідношення між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням, між товарною та грошовою масою тощо. Загальний свідомий контроль, який здійснює колективний капітал в особі держави, поширюється до меж національних держав.

Тому важливою функцією держави є розробка довгострокових (на 5 і більше років) програм економічного та соціального розвитку, які насичують економічну систему всебічною інформацією і, отже, посилюють обернені зв'язки та сприяють стабільності всієї системи. Держава створює також центр, який управляє економікою, орган управління. Такий центр формує (з різним ступенем адекватності) притаманну системі об'єктивну мету, ставить загальні завдання, планує виділення ресурсів, встановлює нормативи, терміни, виділяє ресурси тощо. Об'єктами державного регулювання є система продуктивних сил (зокрема, розвиток засобів виробництва, передусім у га-

лузях, що визначають НТП, завдяки реалізації політики прискореної амортизації, державного стимулювання інноваційних процесів; робочої сили — освіти, охорони здоров'я, перекваліфікації робітників, захисту навколишнього середовища та ін.; науки, особливо фундаментальних наукових досліджень), виробничих відносин, або відносин економічної власності, всього суспільного способу виробництва.

Деяке послаблення централізованого втручання держави в економіку, що спостерігається в останні роки, зумовлене переважно адміністративно-господарськими методами такого втручання і посиленням селективного — насамперед у сфері науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) і галузей, що визначають НТР. Таке втручання здійснюється за допомогою програмно-цільового управління, контрактного та бюджетного фінансування, посилення економічних методів підприємницької діяльності (податкової, амортизаційної політики та ін.).

Отже, планомірність з тенденції, що розвивається і обмежена в умовах капіталістичного способу виробництва спершу окремим індивідуальним підприємством (дрібним і середнім за розмірами), відтак гігантськими монополістичними об'єднаннями, у тому числі ТНК, яка пізніше поширилася на рівень наднаціональних економічних організацій (на зразок «ЕС»), нині перетворилася на закономірність економічного розвитку.

Дія цього об'єктивного економічного закону може набувати форми директивного планування, непрямого регулювання, прогнозів тощо. Якщо планомірність перетворилася з тенденції на закономірність і економіка сучасних передових країн стала планомірно керованою, то й в економіці України слід використовувати і систему планування, і ринковий механізм. Французький економіст Ж. Сапір, аналізуючи шляхи виходу з кризи економіки країн СНД та її стабілізації, досить обґрунтовано зазначає, що для успішного посилення комерційних норм поведінки нині бракує певної форми планування. «Одне це слово у наш час викликає жах, — зауважує вчений. — І все ж його варто було б реабілітувати. Жодна комерціалізація і, отже, жодна приватизація неможлива, якщо горизонт прийняття рішень економічних агентів обмежений. Саме державній владі належить знайти спосіб розширення цього горизонту, бо тоді будь-який економічний розрахунок втрачає силу».

Важливою причиною виникнення планомірно-ринкової або регульованої економіки є поглиблення супереч-

ностей самої ринкової системи, її неспроможність вирішувати все більшу кількість проблем у процесі еволюції економічної системи.

Неспроможність ринкового регулювання в сучасних умовах та основні функції держави. Ринкове регулювання здійснювалося через механізм вільної конкуренції та вільного ціноутворення, цілковитої свободи економічної діяльності господарюючих суб'єктів. При цьому відбувалися стихійне переливання капіталу через внутрігалузеву та міжгалузеву конкуренцію, структурні зрушення в економіці, встановлювалися пропорції між сферами та галузями народного господарства тощо, тобто мало місце саморегулювання економіки.

Такий механізм функціонував без особливих збоїв протягом приблизно трьох століть. Уперше він виявив свою неспроможність під час економічної кризи 1825 р. Ця криза свідчила про те, що збалансованість національного ринку, насамперед рівновага між попитом і пропозицією, досягаються внаслідок руйнування, знищення частини національного багатства, стагнації продуктивних сил. Так, відповідна збалансованість народного господарства періодично (через кожні 10—11 років) відновлювалася протягом майже 50 років. Остаточного краху система ринкового саморегулювання зазнала під час кризи 1929—1933 рр.

Основні причини неспроможності механізмів ринкового регулювання:

1) розвиток продуктивних сил, їх постійне ускладнення. Це виявилось передусім у виникненні в цій системі нових елементів, зокрема науки, коли в її складі сформувався новий напрям розвитку — фундаментальні наукові дослідження. Крім того, відбулися істотні кількісно-якісні зміни в традиційних елементах системи продуктивних сил — робочій силі, використовуваних людських силах природи, засобах виробництва тощо. Так, ринок робочої сили, її якість у XIX ст. були переважно дуже простими (низький рівень освіти, кваліфікації, потреб тощо). Тому не було потреби в загальнонаціональному масштабі витратити величезні кошти на розвиток освіти, охорони здоров'я, перекваліфікацію тощо. Нині держава, наприклад у США, витрачає на розвиток освіти понад 460 млрд дол. на рік, а на охорону здоров'я — понад 1000 млрд дол.;

2) поступове наростання труднощів у взаємодії людини з природою, виникнення екологічної кризи. Ринок позбавлений таких внутрішніх факторів, що стимулювали

б підприємців зберігати природу, не може враховувати екологічний фактор, який неможливо відобразити у ринковій ціні;

3) неспроможність механізму ринкового регулювання рівномірно розвивати регіони певної країни, продуктивні сили, забезпечити їхню зайнятість тощо. Ринок не може також забезпечити справедливий розподіл і соціальний захист людей;

4) поглиблення процесу усупільнення виробництва та праці, тобто відносин спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації тощо. Конкретним виявом цих процесів є зростання кількості галузей і посилення міжгалузевих зв'язків. Для координації цих процесів у масштабах всього народного господарства необхідний єдиний центр управління;

5) значне ускладнення відносин економічної власності. Це виявляється у зростанні суб'єктів власності. У США, наприклад, кількість таких суб'єктів за повоєнний період збільшилася майже на 15 млн. Щоб утримати економічну систему конкурентоспроможною, держава повинна сформувати для них єдину нормативну базу, виробити науково обґрунтовану політику оподаткування тощо;

6) необхідність проведення єдиної економічної політики розвитку всієї соціально-економічної системи, формування такої політики, збирання, обробка та використання для цього розгалуженої системи інформації, здійснення економічного програмування;

7) нездатність ринкового механізму забезпечити народне господарство необхідною кількістю грошей і проводити єдину грошово-кредитну політику через центральний банк;

8) неспроможність ринкового механізму подолати монополізм, монополістичні тенденції в економіці, наростання інфляції, кризи надвиробництва та інші негативні явища, які він сам породив. Отже, ринок не зміг забезпечити стабільне економічне зростання.

Ці найважливіші причини (а також менш істотні причини й фактори) розкривають кризу ринкової системи лише в межах окремих національних держав. Ще більшу неспроможність цей механізм виявляє у межах світової системи господарства, світового ринку, де необхідно здійснювати регулювання світогосподарських зв'язків (торгівлі, валютних відносин тощо).

Обмеженість ринкового механізму в цих сферах не означає, однак, що ринкові регулятори тут цілком зайві. Вони повинні використовуватися в органічній єдності з

державним та наддержавним регулюванням, але пріоритет у забезпеченні збалансованості національного та світового ринків, у встановленні (або відновленні) названих пропорцій і розв'язанні багатьох проблем розвитку сучасної економічної системи належить державі. В майбутньому значення державного регулювання значно зросте. Це зумовлено насамперед виникненням і загостренням таких глобальних проблем сучасності, як можливість знищення людства внаслідок ядерної війни, світова екологічна криза та ін. Все це вимагає розширення й посилення економічних функцій держави.

На нижчій стадії капіталізму із становленням та розвитком капіталістичного способу виробництва функції держави, у тому числі економічні, значно розширюються. Держава насамперед виконує функцію первісного нагромадження капіталу. З XVII ст. виникають державні та змішані компанії для управління й торгівлі з колоніями, встановлюється державна власність на землю та надра в колоніях. Крім того, держава у цей період стає власником арсеналів і верфей, підприємств з видобування міді, залізної руди, виготовлення пороху тощо (для постійного ведення війни), насаджує розвиток мануфактури, регламентує її діяльність. Щоб мати джерело для поповнення скарбниці, держава створила горілчани, соляні, тютюнові монополії. Її важливими економічними функціями в цей період стають збереження конкуренції, обмеження іноземного впливу на місцеву промисловість, утримання пошти, портів, транспортних засобів, організація географічних досліджень. Держава також на певному етапі регулює тривалість робочого дня, частково розмір заробітної плати за допомогою відповідного законодавства.

Із переростанням продуктивними силами вузьких меж монополістичної власності починається процес одержавлення капіталістичної економіки, або процес дедалі більшого одержавлення системи продуктивних сил і виробничих відносин (відносин економічної власності), господарського механізму. Тому держава перестає бути лише елементом надбудови і перетворюється на невід'ємний елемент базису. З цього часу економічні функції держави значно розширюються і поглиблюються (порівняно з функціями, які вона виконувала на нижчій стадії розвитку капіталізму). Так, якісно новою економічною функцією держави стає відтворення сукупного капіталу. Вона означає, що держава бере на себе виконання такого глобального економічного завдання, як розвиток усєї економічної системи. Тобто без широкомасштабного

втручання держави в економіку в усіх сферах суспільного відтворення (в безпосередньому виробництві, в обміні, розподілі та споживанні) економічна система капіталізму не змогла б існувати. Це, а також обмеженість суто ринкової системи капіталізму вперше з-поміж західних науковців усвідомив Дж. Кейнс.

Про виконання цієї глобальної економічної функції держави свідчить її зростаюча роль як підприємця, інвестора, продавця, покупця, кредитора, боржника, організатора, центральної регулюючої сили тощо.

Щодо впливу держави на розвиток системи продуктивних сил, то економічно неминучий процес одержавлення відтворення кожного елемента цієї системи: робочої сили, засобів праці, предметів праці, науки, використовуваних людьми сил природи, форм і методів організації праці, а нині — також інформації.

Одержавлення процесу відтворення робочої сили відбувається в таких формах: зростання чисельності робітників у державному секторі; організація суспільних робіт і створення відповідних державних установ (у США в 1933 р. було створено адміністрацію громадських робіт); збільшення витрат держави на допомогу безробітним, на пенсії за віком, відповідальність уряду за розв'язання цієї проблеми; встановлення мінімуму заробітної плати, введення шкали заробітної плати залежно від кваліфікації робітників; регулювання тривалості робочого дня, витрат на оплату надурочних робіт, умов праці (нормального санітарного стану на підприємстві); прийняття законів про право робітників на організацію та ін. У США такими законами, або «кодексами», в середині 30-х років було охоплено 22,5 млн осіб. Важливими формами одержавлення робочої сили є розвиток державою освіти, охорони здоров'я, кваліфікація та перекваліфікація робітників, заходи щодо охорони навколишнього середовища тощо. Виконання державою цих функцій означає, що без неї сучасний процес відтворення робочої сили нормальної якості неможливий, оскільки за рахунок заробітної плати робітників та службовців він здійснюється лише частково. Таким чином держава створює якісно нові форми для розвитку основної продуктивної сили, завдяки чому забезпечується еволюція економічної системи.

Одержавлення процесу відтворення засобів виробництва відбувається через будівництво державних підприємств, створення спільних з приватним капіталом корпорацій, фінансування передових наукомістких галузей,

які забезпечують розгортання НТР, встановлення прискорених форм амортизації, здійснення сприятливої податкової, фінансово-кредитної політики та ін.

Одержавлення процесу відтворення науки здійснюється у формі фінансування державою НДДКР, підготовки наукових кадрів, будівництва й утримання наукових лабораторій, науково-дослідних центрів, формування державної інтелектуальної власності (у вигляді патентів, ліцензій) та ін.

Специфічні форми властиві одержавленню процесів відтворення інших елементів системи продуктивних сил та виробничих відносин, або відносин економічної власності, їх узагальнюючим результатом є формування та розвиток державної власності (на засоби виробництва, робочу силу, науку, інші елементи продуктивних сил, а також на значну частину національного доходу), якісно нової, прогресивнішої (порівняно з корпоративною власністю) суспільної форми розвитку продуктивних сил. Вона створює для нього широкий простір, а держава при цьому перетворюється на могутню економічну силу. Так, згідно з оцінкою Дж. Гелбрейта, частка держави в економіці США на початку ХХ ст. становила 8%, а в 60-х роках — до 30%. Для того, щоб сучасна економічна система була стабільною, частка держави у ВВП, на його думку, повинна сягати 50%. Якщо брати до уваги не лише безпосередньо державну власність (на засоби виробництва, науку, фінансово-кредитні інститути тощо), а й опосередкований вплив держави на розвиток економічної системи (проведення різних форм економічної політики, державного регулювання, програмування та прогнозування економіки, прийняття відповідного законодавства у цій сфері тощо), то можна дійти висновку про домінуючу роль сучасної держави в розвитку економічної системи країн Заходу.

Одним із узагальнюючих показників такої еволюції є власність держави на значну частину створеного в суспільстві національного доходу. Так, якщо у 1848 р. всі витрати держави на федеральному рівні у США становили 48 млн дол., у 1902 р. — приблизно 1,7 млрд дол., то наприкінці 90-х років — майже 2 трлн дол. Питома вага всіх витрат уряду США становила в 1913 р. 7,9% ВВП, у 1927 р. — 11,7%, а наприкінці 90-х років — майже 38% (до 3 трлн дол.). У Великобританії всі державні витрати у 1910 р. становили 12,7% ВВП, у 1933 р. — 25,6%, а в середині 90-х років — понад 50%.

Динамізм розвитку державної власності з часу завершального переростання продуктивними силами меж кор-

поративної власності зумовлений передусім розгортанням НТР. Так, щоб досягти рівня федеральних витрат у США в розмірі 100 млрд дол., потрібно було 180 років існування країни (така сума витрат була досягнута у 1951 р.). Щоб перевищити суму витрат держави у 200 млрд дол., США знадобилося менше 10 років, сума 300 млрд дол. була досягнута за 4 роки, 400 млрд дол. — менше як за 3 роки, 500 млрд дол. — приблизно за 2 роки. Отже, стає очевидним, що такими швидкими темпами не розвивалася жодна з форм власності в умовах капіталізму.

Розвиток державної форми власності, а водночас і економічних функцій держави (в наш час — забезпечення розвитку всієї економічної системи, нормальне відтворення на розширеній основі, створення умов для прогресу кожного елемента системи продуктивних сил, послаблення, а в міру можливості й запобігання економічним кризам, здійснення певного розподілу та перерозподілу національного багатства на користь найбільш вразливих верств населення та ін.) відбувається відповідно до законів діалектики, насамперед закону заперечення заперечення. Це означає, що, незважаючи на перетворення державної власності (у широкому розумінні цієї категорії) на домінуючу суспільну форму розвитку продуктивних сил, вона не повністю, а діалектично заперечує попередні, менш розвинуті форми власності.

Такий характер заперечення став можливим лише в умовах розвинутої економічної системи капіталістичного способу виробництва. Це зумовлено тим, що в її межах здійснювався одночасно поступовий, переважно еволюційний розвиток багатьох форм власності, які в конкурентній боротьбі виборювали своє право на існування. Тому тут не було тотальних волюнтаристських експериментів над існуючими формами власності. Виняток мав місце лише під час становлення цієї економічної системи в період первісного нагромадження капіталу (зокрема при масовому вигнанні дрібних селян з їхньої землі). За плюралізму різних напрямів та шкіл економічної теорії практичні рекомендації однієї школи піддавалися ретельній «експертизі» науковців, які представляли інший напрям чи школу. Тому економічна політика уряду здебільшого спиралася на дію об'єктивних економічних законів, хоч нерідко не цілком осмислених. Не було й не могло бути (внаслідок тривалої еволюції політичної системи, демократичних традицій тощо) у цих країнах культу особи. Водночас певний вплив на

посилення або послаблення тенденції до одержавлення економіки, на розвиток державної власності мала в деяких із них зміна партій при владі. Наприклад, у Великобританії консервативна партія традиційно проводила політику обмеження державної власності, лейбористська — її розширення. Але за майже періодичної зміни правлячих партій відбувався розвиток і з одного, і з іншого боку.

Сутність і структура господарського механізму

Сутність господарського механізму.

Господарський механізм — сукупність основних форм, методів і важелів управління народним господарством, а отже використання економічних законів, розв'язання суперечностей економічної системи, реалізації відносин власності, а також розвитку людини та узгодження найважливіших типів інтересів.

Оскільки до складу народного господарства (або економічної системи) входять основні підсистеми та метасистеми, то господарський механізм поелементно можна розглядати як певний комплекс форм, методів і важелів управління продуктивними силами, техніко-економічними відносинами (а отже технологічним способом виробництва), суспільним способом виробництва (у взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин) тощо. Водночас його важливою функцією є узгодження цих підсистем між собою у процесі їх розвитку і взаємодії. Таким чином формується система управління, яка означає свідомо організований, цілеспрямований і активний вплив різних суб'єктів управління на процес розвитку та функціонування суспільного способу виробництва, економічної системи, їх окремих ланок та елементів.

Ядро системи управління в економіці — цілеспрямований вплив на потреби, інтереси та цілі окремих індивідів, колективів людей, верств та прошарків для досягнення поставленої мети. Основні об'єкти цієї системи — суспільне виробництво загалом (загальна форма), окремі сфери, галузі народного господарства, окремі сфери суспільного відтворення, певні елементи (або підсистеми) економічної системи, відносини власності, продуктивні сили, техніко-економічні відносини тощо (часткова форма) та окремі підприємства, організації й установи (одична форма).

Матеріальною основою вдосконалення господарського механізму є поглиблення суспільного поділу праці, раціоналізація техніко-економічних відносин на основі науково-технічного прогресу.

Управління продуктивними силами на макрорівні здійснюється шляхом проведення структурної, бюджетної, регіональної, промислової, наукової, податкової та інших форм економічної політики. Управління основною продуктивною силою здійснюється шляхом впливу держави на такі функціональні риси людини-працівника, як рівень розвитку освіти і кваліфікації, регулювання заробітної плати, тривалості робочого дня тощо.

Управління відносинами економічної власності відбувається шляхом оподаткування доходів (в тому числі прибутків) і власності, цінової політики, надання субсидій з бюджету, грошово-кредитної політики та ін.

Сутність господарського механізму повніше розкривається у виконуваних ним функціях.

Основні функції господарського механізму. Господарський механізм виконує різноманітні функції:

1. *Використання економічних законів (загальносистемних, підсистемних).* Це найважливіша функція господарського механізму. Як відомо, у межах однієї суспільно-економічної формації діють закони, притаманні як всьому суспільному способу виробництва (тобто виробничим відносинам у їх взаємодії з продуктивними силами), так і окремим підсистемам. Оскільки економічний закон виражає внутрішні, необхідні, сталі й суттєві зв'язки насамперед між протилежними сторонами явищ і процесів господарського життя, то він має і свої конкретні форми вияву. Система економічних законів виражається в системі економічних категорій. До останньої, зокрема, належать товар, споживча вартість, вартість, ціна, собівартість, прибуток тощо. До господарського механізму безпосередньо входять усі конкретні форми економічних законів певної економічної системи. Тому з розгляду співвідношення господарського механізму й економічних законів всієї економічної системи, або суспільного способу виробництва, логічно випливає, що господарський механізм є механізмом використання економічних законів.

Перша умова такого використання — пізнання економічних законів, умов, за яких діє певний закон. Так, змістом закону вартості є насамперед обмін еквівалентів, тобто такий обмін товару на товар, за якого суспільно не-

обхідні витрати праці на виробництво одного товару обмінювалися б на рівнозначну кількість суспільно необхідної праці на виготовлення іншого товару. Такий механізм слід встановити насамперед при обміні товарами промисловості та сільського господарства.

Оскільки існують також закони розвитку продуктивних сил, техніко-економічних відносин і виробничих відносин (або відносин економічної власності), то господарський механізм може бути більш локальним — як механізм використання законів кожної з цих підсистем.

2. Розв'язання соціально-економічних суперечностей. Це друга за значенням функція господарського механізму, з погляду всього суспільного способу виробництва. Вона впливає з попередньої, оскільки кожний економічний закон містить у собі суперечність. Водночас, оскільки явище чи процес багатші за закон, то ця функція господарського механізму спрямована на розв'язання ширшого кола суперечностей, ніж ті, що наявні у межах законів. До таких суперечностей, якщо виходити з принципу примату виробництва, належать суперечності самої системи продуктивних сил (наприклад, між рівнем техніки, з одного боку, рівнем освіти і кваліфікації робочої сили — з іншого), а також суперечності у межах суспільної форми (наприклад, між прибутком та заробітною платою, між монополістичною та державною власністю та ін.). Найважливіше значення для реалізації цієї функції має використання суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, а також основної суперечності суспільного способу виробництва.

3. Реалізація відносин власності. У межах цієї функції вирішальна роль належить господарському механізму в економічній реалізації власності на засоби виробництва. Виконання цієї функції повинно бути спрямоване на те, щоб відносини економічної власності сприяли розвитку всієї системи продуктивних сил, насамперед основної продуктивної сили — людини, безпосереднього працівника. Слід домогтися, щоб у межах певної економічної системи існував плюралізм форм власності, щоб різні конкретні форми власності конкурували і співпрацювали між собою. Для забезпечення його необхідно, щоб питома вага державної власності становила до 30—35%, сформувати колективну трудову власність, широко розвивати акціонерну власність та ін. Водночас потрібна істотна перебудова самої державної власності (через акціонування тощо). Конкретними формами реалізації відно-

син власності є безпосереднє привласнення необхідного та додаткового прибутку в різних формах.

За умов плюралізму форм власності суб'єкти певних форм власності (трудові колективи, підприємці, держава тощо) повинні привласнювати насамперед частку створеного прибутку, мати змогу використовувати його для розширення виробництва, створення кращих умов праці тощо.

4. Всебічний розвиток людини, її потреб (матеріальних і духовних), інтересів, стимулів. Оскільки людина є біосоціальною істотою, то роль господарського механізму полягає в розвитку як біологічного, так і соціального аспектів сутності людини. У першому випадку необхідно домогтися оптимального гармонійного співвідношення у взаємодії людини з природою, не допустити гострої екологічної кризи, створити таку еколого-економічну систему, в якій органічно поєднувалися б економічні умови життєдіяльності людини (її праці, освіти, набуття кваліфікації тощо) зі збереженням навколишнього середовища, нормальним розширенням відтворенням в Україні та інших країнах, де ця потреба диктується особливостями національного розвитку людської популяції, гармонійною взаємодією цивілізації та природи. У другому випадку завдання господарського механізму полягає в тому, щоб людина стала активним суб'єктом виробничих відносин, або відносин економічної власності, а також соціальних, політичних, правових, культурних відносин, щоб у кожній із цих сфер могла реалізуватися соціальна природа людини. Йдеться про те, щоб людина могла брати участь у політичному житті, вдосконаленні законів, у розвитку культури, мистецтва тощо. Оскільки сучасна людина вступає у відносини з іншими людьми, завдання господарського механізму полягає й у тому, щоб узгоджувати насамперед економічні інтереси людей.

Крім цих найважливіших функцій, господарський механізм виконує й другорядні, наприклад, стимулювання науково-технічного прогресу, раціональне використання ресурсів та ін.

Якщо узагальнити основні функції господарського механізму, то він повинен забезпечити ефективну взаємодію всіх елементів економічної системи (продуктивних сил, техніко-економічних і виробничих відносин) в усіх сферах суспільного відтворення, а також усіх компонентів кожного з цих елементів.

Щоб реалізувати цю мету в умовах існуючої економічної системи в Україні, слід насамперед створити нау-

ково обґрунтовану економічну програму і на цій основі виробити довгострокову соціально-економічну політику уряду. Наступний крок — створення відповідної законодавчої, правової бази цієї політики, відповідних реформ.

При розгляді господарського механізму слід зауважити, що процес взаємодії всіх елементів економічної системи два століття тому здійснювався переважно через ринок, через механізм попиту та пропозиції, періодичні економічні кризи, конкурентну боротьбу тощо. Отже, такий ринковий механізм був ядром господарського механізму того часу: зв'язки між мільйонами дрібних капіталістичних та дрібнотоварних підприємств відбувалися переважно за допомогою ринку і виявлялися як відносини конкуренції. Так регулювалися обсяги виробництва, ціни, пропорції між галузями та ін. Протилежні цьому механізму свідоме, планомірне регулювання, відносини організованості існували лише у межах окремих підприємств.

За минулі два століття внаслідок значного прогресу продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, еволюції відносин власності від індивідуальної до переважно колективних форм, зростаючої ролі держави в економіці та інших факторів замість ринку ядром господарського механізму стає державне регулювання економіки. В його основі — дія законів планомірного і пропорційного розвитку економіки. Уперше така зміна яскраво виявилась у США під час кризи 1929—1933 рр. Саме рішучі дії уряду, який очолював тоді президент Ф. Рузвельт, вивели країну з найглибшої економічної кризи. З того часу почалося широкомасштабне втручання держави в економіку, а держава з переважно «нічного сторожа» (тобто захисника приватної власності), верховного арбітра (стежила за дотриманням правил вільної конкуренції) перетворилася на крупного підприємця, фінансиста, споживача, інвестора, роботодавця і головне — на регулювальника макроекономічних процесів. Теоретично ці процеси вперше обґрунтував англійський економіст Дж. Кейнс.

Основними методами і важелями державного регулювання є податкове, кредитно-грошове, цінове, бюджетне регулювання тощо, проведення активної амортизаційної, інвестиційної, інноваційної, антициклічної політики та ін. Основні форми, в яких реалізуються закони планомірного і пропорційного розвитку, — це державне регулювання, планування, прогнозування та програмування економіки.

Якщо США (країна, яка еволюційним шляхом пройшла основні етапи розвитку товарно-грошових відносин, а це характерно і для інших країн Заходу), не покладають основну надію на ринковий механізм виходу з економічної кризи, то тим паче недоцільно було це робити в Україні, де ринковий механізм лише формується.

Запитання. Завдання

1. Які спільні риси й відмінності ринкової, соціально ринкової та змішаної економіки?
2. Обґрунтуйте, чому модель змішаної економіки є найоптимальнішою з-поміж інших моделей соціально-економічного розвитку.
3. Назвіть основні критерії класифікації економічних систем, охарактеризуйте найважливіші з них.
4. У чому полягає сутність моделі народної економіки? Охарактеризуйте головні риси цієї моделі.
5. Чи правомірно сучасну економічну систему розвинутих країн світу називати ринковою економікою? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які основні причини виникнення регульованої економіки?
7. Які нерозв'язані проблеми у розвитку економічної системи зумовило ринкове регулювання?
8. Охарактеризуйте економічні функції сучасної держави.
9. Розкрийте структурні елементи та функції господарського механізму.